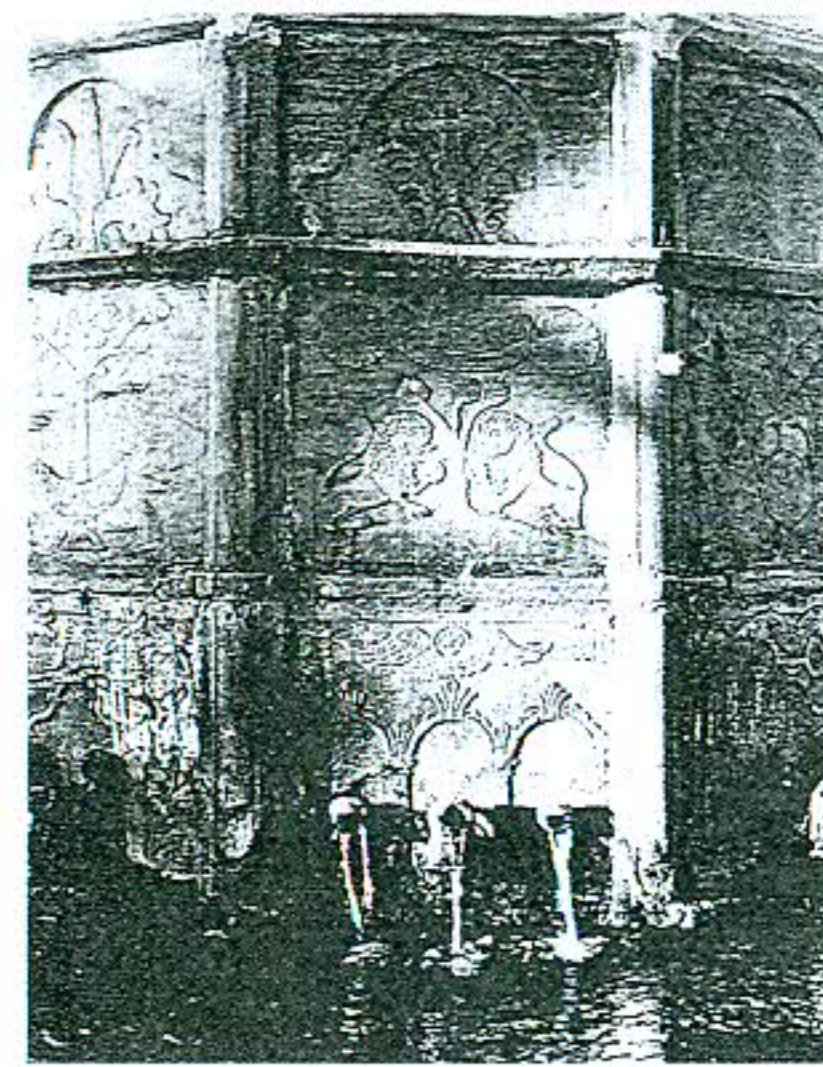

Είκ. 4

Είκ. 5

Ἡ τελευταία εἰκόνα εἶναι ἓνα παράδειγμα βρύσης ἀπὸ τὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Βρίσκεται στὴν πλατεία τῆς Μακρυνίτσας στὸ Πήλιο καὶ εἶναι ἔργο τοῦ 1809. Στὸν διάκοσμό της ἀντίθετα μὲ ὅτι συμβαίνει στὰ νησιά, διαβάζουμε καθαρὰ ἀνατολικὲς ἐπιρροὲς ἀνάμικτες μὲ αὐτόχθονα λαογραφικὰ στοιχεῖα. Ὅπως φαίνεται στὴν εἰκόνα πρόκειται γιὰ πολὺπλευρο κτίσμα χωρισμένο στὸ ὕψος σὲ τρεῖς ἐπάλληλες ζώνες. Ἀπὸ τὴν κάτω τρέχουν οἱ κρουνοὶ τοῦ νεροῦ. Οἱ ἄλλες εἶναι διακοσμητικὲς. (εἰκ. 5)

Τὸ ἀνατολικὸ στοιχεῖο ἐκφράζεται μὲ φτερωτοὺς δράκοντες, γλάστρες καὶ κυρίως μὲ τὴν κεντρικὴ παράσταση τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς, ἐραλδικὴ σύνθεση περσικῆς καταγωγῆς, πού παραπέμπει σὲ ἄλλες πανάρχαιες μαγικοθρησκευτικὲς καταβολές. Ὁ Πηλιορείτης ὅμως ἢ μᾶλλον ὁ Ἡπειρῶτης πελεκάνος (ξέρουμε ὅτι στὸ Πήλιο δούλεψαν πολλοὶ Ἡπειρῶτες τεχνίτες κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ.) πρόσθεσε τὰ σύμβολα τῆς δικῆς του πίστεως: Τὸ χερουβείμ στὸ κέντρο τῆς κάτω ζώνης καὶ ὁ σταυρὸς στὴν ἐπάνω, τί ἄλλο σημαίνουν παρά τὰ φυλαχτά, πού προστατεύουν ἀπὸ τίς δαιμονικὲς δυνάμεις τὸ νερό;

Σήμερα, ὁ στερειωτικὸς τεχνολογικὸς ὀρθολογισμὸς, ἔχει ἐξαφανίσει τίς ἀρχέγονες, λατρευτικὲς τοῦ νεροῦ τελετουργίες. Διατηροῦνται μόνον ὅσες ἔχουν καθαγιαστεῖ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Ὅμως τὸ νερό μὲ τίς ὅποιες θετικὲς (πηγὴ ζωῆς) ἢ ἀρνητικὲς του (πλημμύρες) λειτουργίες, δὲν θὰ πάψει ποτέ νά σημαδεύει τὴ ζωὴ μας.

Βιβλιογραφία

1. Πόπη Ζώρα, *Συμβολικὴ καὶ σημειωτικὴ προσέγγιση τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης*, περ. «Λαογραφία», τόμος ΛΣΤ', 1990-1992, σ. 4-10.
2. Τῆς ἰδίας, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς γλυπτικῆς*, περ. «Ζυγός» 5, 1966, σ. 36-57.

Το Νερό πηγῆ Ζωῆς Κίνησης
Καθαροῦ

Πρακτικὰ Ἐπιστημονικὴς Ἰσχυροῦς.
Μουσεῖο Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης 1999.

**“Νερό φρέσκο πού ξεπήδαγε
ἀπὸ τούς αἰῶνες.”**

Ἡ χθόνια φύση τοῦ νεροῦ

ΜΙΧΑΗΛ ΜΕΡΑΚΛΗΣ

Καθηγητὴς Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἦναι ἓνα πολὺ ὁμορφο ποίημα τοῦ Ἑλύτη, ἀπ' τὸ βιβλίο του «Ἥλιος ὁ πρῶτος». Σὰς διαβάζω τούς πρῶτους στίχους του:

*Στὰ χτήματα βαδίσαμε ὅλη μέρα
Μὲ τίς γυναῖκες τούς ἡλίους τὰ σκυλιὰ μας
Παίξαμε τραγουδήσαμε ἤπιαμε νερό
Φρέσκο, πού ξεπήδαγε ἀπὸ τούς αἰῶνες...*

Τὸ ποίημα, δημοσιευμένο (καὶ γραμμένο πιθανῶς) τὸ 1943, μέσα στὰ μαῦρα δηλαδὴ χρόνια τῆς Κατοχῆς, ἤθελε, ὅπως νομίζω, νά μεταδώσει στοὺς Ἕλληνες ἓνα μήνυμα αἰσιοδοξίας, πὺς ἢ «καλὴ γενιά» («εἴμαστε ἀπὸ καλὴ γενιά», λέει τὸ ποίημα) θὰ ἄντεχε, θὰ ἐβγαίνει τελικὰ ἀλώβητη ἀπ' τὴ μεγάλη δοκιμασία. Στὸ ἴδιο ποίημα συνυφαίνεται, ὅπως ἐπίσης νομίζω, καὶ ἡ ἰδέα, στὴν ὁποία πιστεύει ὁ Ἑλύτης, τῆς συνέχειας. Ἡ συντροφιά πού μιλάει στὸ ποίημα –pars pro toto τῶν συμπατριωτῶν του– βγαίνει στὴ φύση, ἢ ὁποία θὰ ἐνισχύσει τὴν αἰσιοδοξία της. Στὴν ἐλληνικὴ φύση, πού μένει ἢ ἴδια στοὺς αἰῶνες. Ἐνα στοιχεῖο ταυτότητας αὐτὸ τὸ νερό –λίγο πάντα, ἀλλὰ δροσερό, ἐλαφρὸ καὶ ὑγιεινὸ,– πού ἀναβλύζει, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξοχὴ correspondance πού χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητὴς, ἀπὸ τούς αἰῶνες: ἀπὸ τὰ αἰώνια χρώματα, τίς αἰώνιες πηγές τοῦ τοπίου.

Μ' ἓναν ἴσως ὄχι ἀναιτιολόγητο συνειρμὸ ἢ ἐξαισία φράση: «ἤπιαμε νερό φρέσκο πού ξεπήδαγε ἀπὸ τούς αἰῶνες» μ' ἔφερε σ' ἓνα παλιὸ ὅπωςδήποτε (τοῦ 1921) βιβλίο τοῦ κλασικοῦ φι-

είναι ύφάλμυρο, δέν πίνεται. Καί αίτιολογοῦν τό συνεχές λιγότεμα τοῦ νεροῦ ὄχι μέ τήν ἔλλειψη βροχῶν, ἀλλά μέ τήν ὑπερβολική ἀντληση ἀπό τή γῆ. Τό λένε αὐτό οἱ ἄνθρωποι, χωρίς καί νά ἀνησυχοῦν ἰδιαίτερα. Ἰδιαίτερα ἀνησυχοῦσαν οἱ παλαιοί ἄνθρωποι σέ ἀνάλογες περιπτώσεις, συναρτώντας βέβαια τήν ἀνησυχία καί τό φόβο τους πρός τό δικό τους σύστημα σκέψης. Πολύ κακό σημάδι ἦταν, ὅταν μιά πηγὴ στέρευε καί ξεραινόταν –ἔτσι ἔπαυε καί ἡ γονιμότητά της (σέ νεότερες λαϊκές δοξασίες, τῶν Γερμανῶν π.χ., μέ τήν ἀνύψωση τῆς στάθμης μιᾶς λίμνης ἢ τήν αὔξηση τοῦ νεροῦ μιᾶς πηγῆς συναρτοῦσαν εὐλογημένη παραγωγή σιτηρῶν ἢ πουλερικῶν). Στήν περιοχή τῆς Ὑμίκης τῆς Κανταβριγίας, λέει ὁ Πλίνιος (n.h., 31, 2, (23.24), ὑπῆρχαν τρεῖς πηγές, οἱ ὁποῖες σταθερά κάθε 12 ἢ 30 μέρες ξεραίνονταν ὁλότελα. Χρησιμοποιοῦνταν ὡς σημεῖο οἰωνισμῶν: ἦταν ἀπαίσιο προμάντεμα, ἂν κάποιος, πού τις ἐπισκεπτόταν, δέν τις ἔβρισκε ν' ἀναβλύζουν.

Φόβος, βέβαια, δεισιδαιμονικός διεῖπε ἐκεῖνες τις στάσεις· πού ἦταν ὅμως τελικά καί στάσεις ἐνός κοσμικοῦ δέους καί σεβασμοῦ ἀπέναντι στή φύση. Ἡ φύση λατρευόταν, θρησκευτικά. Ὅπωςδήποτε οἱ ἀρχαῖοι ἄνθρωποι εἶχαν φόβο, γιατί ἀγνοοῦσαν τά ἀνεξάντλητα ἀκόμα τότε ἀποθέματα νεροῦ στή γῆ μέσα, ἀγνοοῦσαν γενικά τήν ἀδιατάρακτη λειτουργία καί ζωή τῆς φύσης. Οἱ ἄνθρωποι σήμερα ξέρουν τά πάντα. Καί τή δραματική ἐλάττωση τῶν ὑδάτινων πόρων καί τή ζοφερή στίς προοπτικές τῆς οἰκολογική ἀνισορροπία. Καί δέν φοβοῦνται. Ἄν ἡ περιβλημένη μέ δεισιδαιμονία στάση τῶν ἀρχαίων ἀνθρώπων, πού εἶχε θεοποιήσει τό νερό καί τή γῆ, μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς μιά *docta ignorantia*, ἡ γνώση τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων, τούς ὁποῖους σέ τίποτα δέ συνετίζει, εἶναι μιά ἄχρηστη, ἄσοφη γνώση.

Τό νερό στά μυστήρια, τίς ἀκολουθίες καί τίς εὐχές τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Ἀναπληρωτής Καθηγητής Θεολογίας Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Τό νερό, τό εὐλογημένο αὐτό ἀγαθό, δέν ἀπουσιάζει καί ἀπό τή λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Τό συναντᾶμε σέ ὀρισμένα Μυστήριά της, σέ Ἀκολουθίες καί σέ εὐχές της. Γι' αὐτό καί κατωτέρω τό διάγραμμα μας θ' ἀκολουθήσει ἀντίστοιχη δομή. Ἡ παρουσίαση θά ἔχει ἔντονα περιληπτικό χαρακτήρα πού ὑπαγορεύεται ἀπό τό χρόνο τῆς εἰσηγήσεως καί τίς περιορισμένες σελίδες πού θά τήν φιλοξενήσουν. Δέν θεωρῶ περιττό νά σημειώσω ὅτι ἡ λεπτομερέστατη ἐξέταση τοῦ θέματος ὀφείλει νά ἐπεκταθεῖ καί σέ κάποιες ἄλλες πτυχές πού ἐμπλουτίζουν μέν τό περιεχόμενό του, ἀλλά δέν ἀλλοιώνουν οὐσιαστικά τή γενική εἰκόνα του.

Α'. Τό νερό σέ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας

Ἀπό τά ἐπτά μυστήρια τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τό νερό ὡς *συστατικό στοιχεῖο* ἀπαντᾶ σέ δύο μυστήρια, τοῦ Βαπτίσματος καί τῆς θείας Εὐχαριστίας.

1. Στό μυστήριο τοῦ Βαπτίσματος¹

Ἡ χρήση τοῦ νεροῦ στό μυστήριο αὐτό ὑπαγορεύεται ἀπό τούς ἰδρυτικούς λόγους τοῦ Κυρίου: *Πορευθέντες οὖν μαθητεύσατε πάντα τά ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτούς εἰς τό ὄνομα τοῦ πατρὸς καί τοῦ υἱοῦ καί τοῦ ἁγίου πνεύματος* (Ματθ. 28, 19), καθὼς καί ἀπό τή διαβεβαίωσή του ὁ πιστεύσας καί βαπτισθεὶς σωθήσεται, ὁ δὲ ἀπιστήσας κατακριθήσεται (Μάρκ. 16, 16). Τήν ἀνωτερότητα τοῦ χριστιανικοῦ βαπτίσματος μαρτυρεῖ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ὑπογραμμίζοντας: *Ἐγὼ μέν*

ἀπρόσωπη μορφή του, κυρίως όμως σέ προσωποποιήσεις του μέ μορφή θεοτήτων, όπως οί ἐνάλι-οι Θέτις, Λευκοθέα, Πρωτεύς, Νηλεύς, ἢ μέ μορφή νυμφῶν τῶν πηγῶν καί θεοτήτων ποταμῶν. Οἱ θεότητες αὐτές ἦταν κυρίως χθονίας προελεύσεως, γι' αὐτό τό νερό τῶν πηγῶν, ὅπως πίστευαν, βρισκόταν σέ ἄμεση σχέση μέ αὐτές, ἀποκτώντας γιά τό λόγο τοῦτο μαντική καί ἄλλη μυστική δύναμη²². Σχετική μέ τήν πίστη αὐτή εἶναι μεταγενέστερη μαρτυρία σέ μαγικό πάπυρο, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ μαντευόμενος πρέπει νά τοποθετήσῃ νερό σέ λεκάνη, τό ὁποῖο ὁμως ἐπιβάλλεται νά εἶναι ὄμβριο ἄν πρόκειται νά καλέσει ἐπουρανίους θεούς, θαλασσινό ἄν ζητήσῃ ἐπιγίους καί πηγαῖο ἄν συμβουλευτεῖ νέκυας, πνεύματα δηλαδή πεθαμένων²³.

Μεταλλαγή τῶν χθονίων θεοτήτων φαίνεται νά ἀποτελοῦν τά στοιχεῖα τῶν πηγῶν, δοξασία πού ἐκφράζεται μέ πάμπολλες παραδόσεις, κυρίως γιά νεράιδες, καθώς καί μέ λατρευτικές προσφορές στό νερό, σέ ἔθιμα λατρείας καί γάμου, ὅπως συντομῶτα ἀναφέρθηκε.

Σημειώσεις

1. Ἀγαπίου Λάνδου τοῦ Κρητός, *Γεωπονικόν, περιέχον ἐρμηνείας τινὰς ὠφελιμωτάτας τῆς τε γεωργίας καί ἰατρικῆς...* Ἐν Βενετία 1850, σ. 57 (ἀ' ἐκδόση: Βενετία 1620).
2. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, «Χρήσις καί σημασία τοῦ "ἀμίλητου νεροῦ" εἰς τόν βίον τοῦ λαοῦ», *Ἐπετηρίς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου*, τόμ. 15-16 (1962-1963), σελ. 42-61.
3. Ν.Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις, Α'*, ἐν Ἀθήναις 1904, σελ. 394-395, ἀρ. 662, 663.
4. Δ.Β. Οἰκονομίδης, «Ναξιακά παραδόσεις», *Λαογραφία* 17 (1957), σελ. 48-49, ἀρ. 47.
5. *Λαογραφία* 3 (1911), σ. 503. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ παροιμία: «Τό νερό κοιμάται, ὁ ὄχτρος δέν κοιμάται».
6. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, «Χρήσις καί σημασία τοῦ "ἀμίλητου νεροῦ"», ὁ.π., σελ. 51-52.
7. Ἰω. Μπιμπέλα, *Λαογραφικά Κυθωνίων, Μοσχονησίων* κλπ., Ἀθήνα 1956, σ. 21.
8. Νίκη Πέρδικα, *Σκύρος*, τόμ. 1, Ἀθήναι 1940, σ. 129.
9. Κ(έντρο) Λ(αογραφίας) χφο ἀρ. 2762, σ. 29 (σουλ. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, *Μικρό Σούλι Σερρών*, 1963). Γιά τά χτυπήματα μέ χλωρούς κλάδους βλ. Ν.Γ. Πολίτης, «Ὠκυτόκια», *Λαογραφία* 5 (1918), σ. 330.
10. Γ.Α. Μέγας, *Ἑλληνικά ἑορταί καί ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας*, Ἀθήνα 1956, σ. 79.
11. Β. Τσαούσης, *Τραγούδια-Χοροί-Ἐθιμα Σαρακατσάνων*, Ἀθήνα 1998, σ. 304 (ἐκδόση Λαογραφικοῦ Μουσείου Σαρακατσάνων - Σέρρες).
12. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, «Ἀπαρχές (λατρευτικές καί εὐετηρίας) στή νεοελληνική ἐθιμολογία», *Λαογραφία* 37 (1993-94), σελ. 63-66.
13. Μ. Ρ. Nilsson, *Ἑλληνική λαϊκή θρησκεία*. Μετάφραση Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1953, σελ. 23-35. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας*. Μετάφραση Αἰκατερινίδης Παπαθωμοπούλου, ἐκδόσεις Παπαδήμα, Ἀθήναι, σελ. 98-104 βλ. καί Ν. Παπαχατζῆς, *Ἡ θρησκεία στήν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, 1985, σελ. 158-160. Μέ τίς ἀπαρχές συνδέονταν οἱ «κέρνοι», λατρευτικά ἄγγεα, ὅπου τοποθετοῦσαν τοῦς προσφερομένους στοῦς θεούς καρπούς· βλ. Κ. Κουρουγιώτης, «Κέρνοι», *Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική*, περ. Γ', 1898, σελ. 22-28, καί Εὐδοκία Καραγιάννη, *Μινωικά σύνθετα σκεύη (Κέρνοι)*, διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1984. Γιά τή διαχρονική παρουσία τῶν ἀπαρχῶν γενικότερα βλ. καί Ἀλ. Ν. Λέτσας, *Μυθολογία τῆς Γεωργίας*, τόμ. II, Θεσσαλονίκη 1952, σελ. 444-450.
14. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, *Γιορτές καί Δρώμενα στό Νομό Δράμας*, Δράμα 1997, σ. 96 (ἐκδόση Τοπικῆς Ἐνωσης Δήμων καί Κοινοτήτων).
15. Τά σχετικά μέ τό λουτρό τοῦ νεογνοῦ ἔθιμα εἶναι ποικίλα κατά τόπους, μέ συμβολική κυρίως σημασία (Ν.Γ. Πολίτης, *Τό κατά τήν γέννησιν*. Λαογραφικά Σύμμεικτα Γ', 1931, σ. 208).
16. Ν.Γ. Πολίτης, *Ὁ γάμος παρά τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι*. Λαογραφικά Σύμμεικτα, ὁ.π., σελ. 301-302.
17. Κλ. χφο ἀρ. 3168, σ. 69 (σουλ. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, Ἀγριανή Σερρών, 1967).
18. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, «Ἐπωδαί ἐξ Ἀνατολικῆς Κρήτης», *Λαογραφία* 17 (1957-58), σελ. 578-579.
19. Arm. Delatte, *Anecdota Atheniensia*, τόμ. I, Liege-Paris 1927, σελ. 48-49, 552 κ.ά.
20. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, «Χρήσις καί σημασία τοῦ "ἀμίλητου νεροῦ"», ὁ.π., σελ. 46-50. Γιά τόν Κλήδονα γενικότερα βλ. Δ.Σ. Λουκάτος, *Τά καλοκαιρινά*, Ἀθήνα 1981, σελ. 47-49, 54-60 (ἐκδόσεις «Φιλιππότης»). Ἡ παρουσία ἀμφιθαλῶν παιδιῶν εἶναι συχνή σέ ποικίλες ἐθιμικές περιπτώσεις (Γ.Κ. Σπυριδάκης, «Οἱ ἀμφιθαλεῖς εἰς τόν βίον τοῦ λαοῦ», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Γλωσσικοῦ καί Λαογραφικοῦ Ἐπιστημονικοῦ* 13, 1946-47, σελ. 193-208).
21. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, ὁ.π., σ. 47. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μορφή καθρεπτομαντείας ἀναφέρει καί ὁ Πausanias (*Ἀρχαῖά VII*, 21, 11-13).
22. Γ.Ν. Αἰκατερινίδης, ὁ.π., σ. 57, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.
23. Martin Ninck, *Die Bedeutung des Wassers in Kult und Leben der Alten*, Darmstadt 1960, σ. 51. Βλ. σχετικά καί Κ.Δ. Τσαγγαλός, *Τό ἀνακάλημα νεκρῶν καί ζωντανῶν στά νεοελληνικά ὑδρομαντικά καί κατοπτρομαντικά ἔθιμα*, Πάννεννα 1977 (διδακτορική διατριβή). Γιά τή μαντική χρήση τοῦ νεροῦ βλ. καί Π. Λεκατσάς, *Ἡ καταγωγή τῶν θεσμῶν, τῶν ἐθίμων καί τῶν δοξασίων*, Ἀθήνα 1951, σελ. 63-65.

Κρατεῖ ν' οὐ δέντρος τή δρουσιά, κρατεῖ κι οὐ νιός τήν κόρη...

Ἡ συμβολική καί μαγική σημασία τοῦ νεροῦ στήν τελετουργία τοῦ γάμου μέσα ἀπό τά τραγούδια

ΕΛΕΝΗ ΨΥΧΟΓΙΟΥ

Ἐρευνήτρια Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Ἡ παραδοσιακή λεγόμενη, προβιομηχανική κοινωμία ἔχει θεσπίσει τελετουργίες, δηλαδή ἐθιμικά προκαθορισμένες, ἐπαναλαμβανόμενες συμβολικές δραστηριότητες μέ συγκεκριμένη δομή, οἱ ὁποῖες συνοδεύουν ὅλα τά κρίσιμα ἢ ὀριακά σημεῖα τῆς ζωῆς τῶν μελῶν τῆς (γέννηση, ἐνήβωση, γάμο, θάνατο) ἀλλά καί κάθε κρίσιμη θεσμοθετημένη κοινωνική, θρησκευτική ἢ χρονική ἀλλαγή. Ἐκφράζουν μιά κοσμική, φιλοσοφική σύλληψη πού διαπλέκει τή ζωή τῶν ζῶων καί τῶν φυτῶν, τά στοιχεῖα τῆς φύσης καί τά ἀστρικά σώματα μέ τόν ἄνθρωπο ὡς ὄντολογικό ὄν πού γεννιέται καί πεθαίνει, ὡς σώμα πού μεταμορφώνεται καί ὡς κοινωνικό ὑποκείμενο πού διαμορφώνεται, συνδέοντας ὄλ' αὐτά μέ τοῦς μεγάλους ρυθμούς τοῦ σύμπαντος. Ρόλος τῆς τελετουργίας, μέ αὐτή τήν ἔννοια, εἶναι νά ξεχωρίσει βαθμιαία ὅσα ἀπ' αὐτά συμπλέκονται, ἐνώνονται ἢ ἔρχονται σ' ἐπαφή, ἀντιτίθενται ἢ συγκρούονται σέ ἠθικό, ὄντολογικό ἢ σημασιολογικό ἐπίπεδο, ν' ἀπομονώσῃ δυνάμεις, ποιότητες καί σημασίες γιά νά τά ἀνασυνθέσῃ στή συνέχεια συμβολικά σέ μιά καθολική ἐνότητα, ὥστε τό ὑποκείμενο νά ἐνταχθεῖ κατά κάποιον τρόπο στήν κοσμική τάξη ἢ καί νά δημιουργήσῃ τή δική του, μέσα ἀπό τή σύνθεση διαφορετικῶν ἐπιπέδων τῆς κοινωνικῆς καί τῆς κοσμικῆς πραγματικότητας.¹ Ταυτόχρονα ἡ τελετουργία ἀποτελεῖ μιά συλλογική παράσταση, μιά ὀλοκληρωμένη σειρά ἀπό ἀλήθειες καί σημασίες, λόγο (τραγούδια, εὐχές, ὕμνους, ἐπωδές), δράσεις καί χρήσεις μέ διαλεκτική σχέση καί ἐπιτόπια ἀναπτυσσόμενες δυναμικές, πού εξαρτῶνται καί ἀπό τά συμμετέχοντα πρόσωπα καί τή συγκυρία, μέσα σ' ἓνα τοπικά καί χρονικά δεδομένο κοινωνικό καί φυσικό περιβάλλον.

Ο γάμος, όπως όλες οι τελετουργίες, αποτελεί ένα συγκροτημένο σύστημα ιδεών και πεποιθήσεων οι οποίες προβάλλονται, και κατά ένα τρόπο υποβάλλονται, μέσα από τις συγκεκριμένες εθιμικές πρακτικές και τό λόγο. Η συχνά πολύμηνης διάρκειας –αν συνυπολογίσουμε και τη φάση των άρραβώνων– γαμήλια τελετουργία επικυρώνει τους θεσμοθετημένους όρους αναπαραγωγής της βασικής κοινωνικής μονάδας, δηλ. της οικογένειας –μέσα στα πλαίσια της οποίας και μόνο είναι επιβεβλημένα, εύκταία και αποδεκτά ή σεξουαλική ζωή και η τεκνοποίηση– και κατ' επέκταση της κοινότητας. Ταυτόχρονα βοηθά τό νέο ζευγάρι νά διεκπεραιώσει όμαλά τό πέρασμά του από τήν κοινωνική ομάδα των άνύπαντρων σ' αυτή των παντρεμένων και τό μυεϊ μέ τή συμμετοχή όλης τής κοινότητας στους νέους ρόλους του και μάλιστα τό σεξουαλικό-γαμικό. Ός κατ' έξοχήν κοινωνική διαδικασία ή γαμήλια τελετουργία έμπεριέχει διακρίσεις φύλου, νομιμοποιεί τις σχέσεις και τις άρμοδιότητες άνδρών και γυναικών και επικυρώνει τις κυρίαρχες αντίληψεις σχετικά μέ τόν άνδρισμό και τή θηλυότητα.² Ός διαβατήρια τελετή έπικεντρώνεται στή γυναίκα, δηλ. τή νύφη, στό μέτρο πού γι' αυτήν κυρίως οι άλλες από τή μετάβαση στό νέο status και κατά κανόνα τόν καινούργιο τόπο διαμονής είναι περισσότερο κρίσιμες, καθοριστικές και διακριτές. Έπιπλέον ή νύφη, θεωρούμενη ως ό κατεξοχήν φορέας τής γονιμότητας, γίνεται τό έπίκεντρο των περισσότερων εθιμικών δραστηριοτήτων του γάμου γι' αυτό και θ' αποτελέσει τό κεντρικό σημείο αναφοράς τής παρούσας έργασίας.

Ο μελισμένος ποιητικός λόγος, τά τραγούδια, λογοτεχνικά και μουσικά έργα τής προφορικής παράδοσης, σύμφυτα μέ τις εθιμικές πράξεις –έπιτελούμενα από τις γυναίκες κυρίως, όσον άφορά τις τελετουργίες του κύκλου τής ζωής– αντικαθρεφτίζουν και επικυρώνουν, περιγράφουν, υποβάλλουν και μεταδίδουν, δεσμεύουν ή κινητοποιούν μαγικά όσα ή δράση έπιδιώκει και τά αναγάγουν στό συμβολικό, παιδευτικό και έπικοινωνιακό σύστημα κάθε κοινότητας.³

Τό νερό, βασικό και πολύτιμο στοιχείο τής φύσης, ή προϋπόθεση για τήν ύπαρξη και τή συντήρηση τής ζωής, μέ τις ζωογόνες, αναβλαστικές, καθαρικές, ίαματικές ιδιότητες, αναδειχτηκε σ' ένα πολυσθενές και άνάλογο πολυσήμαντο σύμβολο. Σύμβολο διφορούμενο, άποκτά τις θετικές αυτές σημασίες όταν τό νερό είναι τρεχούμενο, έλεγχόμενο, φρέσκο, καθαρό, διαυγές· αντίθετες όταν είναι όρμητικό, άνεξέλεγκτο, μιανό, θολό, στάσιμο.⁴

Η ιδέα του νερού ως πρωταρχικού σπέρματος ή στοιχείου πού περιέχει όλα τά σπέρματα, δηλαδή ως γονιμοποιού, ζωοποιού, δημιουργικής και καθαρτήριας δύναμης, τό έμπλέκει στις εύγονικές και έξαγνιστικές τελετουργικές πρακτικές του γάμου άποσκοπώντας στή δυναμική μαγική άφύπνιση και μετάδοση των θετικών ιδιοτήτων του.

Άν και ή κάθε τελετουργία αποτελεί ένα σύνολο στοιχείων άδιαχώριστων, πού πρέπει νά συνεξετάζονται, τολμώ έδώ ν' άπομονώσω γαμήλιες τελεστικές πράξεις και τά συνοδευτικά τραγούδια που σχετίζονται μέ τή συμβολική, μαγική, καθαρτήρια σημασία και χρήση του νερού, θέλοντας νά καταδείξω τό πώς διαπλέκονται μέ τόν πυρήνα τής γαμήλιας τελετής, πού είναι ή γονιμική ένωση του ζευγαριού.⁵

Τό νερό ως ύγρο στοιχείο αναφέρεται άμεσα στή γυναικεία γονιμότητα καθώς στις λαϊκές αντίληψεις σχετίζεται μέ τήν ύγρασία τής μήτρας όπως και τής γής, αλλά και στό άνδρικό σπέρμα, άφου θεωρείται φορέας όλων των σπερμάτων.⁶ Καλείται λοιπόν άπ' τήν άρχή του γάμου μέ τόν μαγικά ύπερβολικό ποιητικό λόγο των τραγουδιών νά συνδράμει μέ όλες του τις μορφές στήν κατά κύριο λόγο γονιμική γαμήλια τελετουργία για χατήρι τής νύφης:⁷

(1)

*Τρέχουν τά νερά, τρέχουν οι βρύσες
τρέχ' ή άρχοντιά νά ιδεί τή νύφη
κ' οι άρχόντισσες νά τήν ξετάσουν.
– Κυρ' νυφούλα μου, καμαρωμένη
'πό 'μαθες και σύ και καμαρώνεις⁸...*

(2)

*Τρισεύγενη στό γάμο σου, στά στεφανώματά σου
τά χιόνια άλεύρια νά γινούν και τά ποτάμια λάδι
κι ή θάλασσα γλυκό κρασί νά πιούν οι συμπεθέροι
νά πιεί τής νύφης τ' άλογο και του γαμπρού τ' άσκέρι⁹...*

Πρίν τό γάμο ή νύφη άνήκει στήν κοινωνική ομάδα των κοριτσιών.¹⁰ Τά μέλη τής ομάδας αυτής έλέγχονται άυστηρά από τό κοινωνικό σύνολο ως προς τή συμπεριφορά και τις κινήσεις τους στό χώρο και τό χρόνο για λόγους πού έχουν νά κάνουν πρακτικά μέ τή φυσική προσασία τους, συμβολικά μέ τήν "τιμή" ούσιαστικά όμως μέ τις γαμήλιες στρατηγικές τής κοινότητας και τής οικογένειας πού έπιβάλλουν έλεγχο τής σεξουαλικότητας και τής γονιμότητας των γυναικών. Οι νερότοποι, έντός ή πολύ συχνά έκτός οικισμού, είναι από τους λίγους χώρους όπου έπιτρέπεται νά μεταβαίνει ή άνύπαντρη κόρη μόνη τής ή όμαδικά, καθώς ή μεταφορά του νερού άπ' τή βρύση ή τό πηγάδι και ή χρήση του στις οικιακές έργασίες είναι παραδοσιακά γυναικεία άρμοδιότητα. Η έκπλήρωση του καθήκοντος τής μεταφοράς του νερού κοινωνικοποιεί τά κορίτσια και τά έντάσσει στήν ήλικιακή ομάδα τους:¹¹

(3)

*"Όλες οι πέρδικες πάησαν όλες για νερό.
Μόνο μία πέρδικα δέν πάει για νερό.
– Γιατί μωρ' πέρδικα δέν πάεις για νερό;
– Σύρτε σεϊς, δέν έρχουμαι
γιατί μ' άρραβώνιασαν προφές τήν Κυριακή,
δαχτυλίδι μου 'βαλαν στού μισιό τό δάχτυλο¹²...*

Η προσέγγιση του ύγρου στοιχείου ώστόσο δέν είναι άμοιρη κινδύνων. Η ιεροποίηση του νερού και ή πίστη ότι οι έρμαφρόδιτοι συμβολικά ύγρότοποι κατοικούνται ή προστατεύονται από γυναικείες και άντρικές θεότητες ή δαιμονικά όντα και στοιχειά ζωόμορφα ή άνθρωπόμορφα, άλλοτε εύνοικά και άλλοτε έχθρικά διακείμενα, έχει ως άποτέλεσμα και οι τόποι των ύδάτων νά φορτίζονται θετικά ή άρνητικά, σύμφωνα και μέ τήν αμφίσημη σημασία του ιερού. Η διφορούμενη ιερή παρουσία στους νερότοπους και τό δέος πού προκαλεί, συνεπάγεται έπιτόπιες λατρευτικές και μαγικές συμπεριφορές, ένέργειες έξευμενισμού τής ή προφύλαξης από τήν κακή έπήρεια.¹³

Οί στεριανοί θηλυκοί δαίμονες πού κυρίως συνδέονται μέ τό νερό και ένδιδιτώνται στους ύδάτινους τόπους είναι γνωστοί σ' όλο τόν έλληνικό χώρο μέ τό κοινό όνομα «νεράιδες»¹⁴ και άναλογούν στις άρχαίες Νύμφες.¹⁵ Στο νεότερο λαϊκό φαντασιακό έξομοιώνονται μέ τις νύφες ως προς τή μορφή (δηλαδή πανέμορφες κατά κανόνα νεαρές γυναίκες ντυμένες ή μέ τήν κατά τόπους λαμπρή νυφιάτικη φορεσιά ή μέ κατάλευκα λεπτά φορέματα, άνάλογα μέ τό χρονικό βάθος ή τις τοπικές παραλλαγές των μύθων)¹⁶ και προβάλλονται ως έλεύθερα θηλυκά πνεύματα μέ έντονη ήδονικότητα και έκμαυλιστική σεξουαλικότητα, ιδιότητες μέ τις όποιες πρέπει –παρά τις σχετικές κοινωνικές άπαγορεύσεις πού τήν άφορούσαν ως κορίτσι– νά είναι (ή έπιδιώκεται μέσω τής τελετουργίας νά είναι) φορτισμένη δυναμικά και ή κάθε νύφη προκειμένου νά έκπληρώσει τόν έρωτικό και γονιμικό τελετουργικό ρόλο τής. Ένίοτε θεωρούν τις νεράιδες και φορείς γονιμότητας αλλά συχνότερα στείρότητας και μέ παιδοκτόνες διαθέσεις, πράγμα πού καθιστά άπαραίτητο τόν έξευμενισμό τους.¹⁷

Τά άρσενικά στοιχειά ή θεότητες των φυσικών ή των δομημένων νερότοπων ταυτίζονται μέ τήν ίδια τή γονιμοποιό φύση του σφύζοντος νερού, τό όποιο, ως φορέας όλων των σπερμάτων, δαιμονοποιείται μέ μορφή άρσενικού ζώου (ταύρος, άλογο, μυθικός δράκος-φίδι) ή άνθρώπου. Στα

ἐλευθεριάζουσα, ἐκτός κοινωνικοῦ ἐλέγχου σεξουαλικότητα καί ἐρωτική διαθεσιμότητα τῶν γυναικῶν (πράγμα πού προσιδιάζει στίς συμπεριφορές πού ἀποδίδονται στά θηλυκά δαιμονικά ὄντα τοῦ νεροῦ) καί νά ἐγκυμονεῖ κινδύνους πού κυοφοροῦν ἀνεξέλεγκτες, ἐκούσιες ἢ ἀκούσιες, ἐρωτικές συννευρέσεις ἢ καί ἀρπαγή, ἡ ὁποία ἀποκτᾶ ἐνίοτε ἱερό, ἀναβλαστικό συμβολισμό στά σχετικά τραγούδια, ἀνάλογα μέ τήν τελετουργία, γαμήλια ἢ λατρευτική, στήν ὁποία τραγουδιούνται.³¹

(8)

*Πέρα στό ρέ- γειά σου Λένη μου
πέρα στό ρέμα στίς ἰτιές
λευκαίναν πέντ' ἔξι λυγερές
καί παραπέρα στό βαθύ
λευκαίν' ἡ Λένη μοναχή.
Στά κατσαρά σου τά μαλλιά, ἄειντε γειά σου Λένη μου
λαλοῦν ἀηδόνια καί πουλιά
καί στά χρυσά σου γόνατα
τσοπάνος μέ τά πρόβατα...³²*

(9)

*Νά εἶχ' εἶναι ἡ μέρα βροχερή κ' ἡ νύχτα ποντισμένη
π' ἐκίνησε ἡ Τρισεύγενη μαζί μέ τήν Ἀγγέλω
καί πάει στοῦ Μπούγα γιά νερό, νά πλύνουν, νά λευκάνουν.
Πάνω πού στρώσαν τά πανιά κι' ἀρχίσαν τούς κοπάνους
τσοπάνης ἐξανάφανεν ἀπό ψηλή ραχούλα.
Στό 'να του χέρι φέρνει ραβδί καί σ' ἄλλο τή μαγγούρα,
φέρνει κοπή τά πρόβατα, φέρνει κοπή τά γίδια.
– Γιά φύγ' Ἀγγέλω, ἄχ τό νερό, γιά φύγ' ἀπό τή βρύση,
νά πιοῦν τά πρόβατα νερό, νά πιοῦνε καί τά γίδια.
– Τί λές, βρέ παλιοτσόπανε καί παλιοσκουργιασμένε,
μή μοῦ θελώνεις τό νερό, θά πλύνω, θά λευκάνω.
Τοῦ Σπύρου κακοφάνηκε, πολύ κακό τοῦ ἦρθε
κι' ἄχ τά μαλλιά τήν ἄδραξε, στόν ὦμο του τή ρίχνει.
Ψιλή φωνίτσα ν' ἔβγαλεν ὅσο κι' ἄν ἐδυνάσθη.
– Ἄσε με, Σπύρο, ἄχ τά μαλλιά καί πάρε μ' ἄχ' τό χέρι
καί δεῖξε μου τά σπίτια σου καί πάγω μοναχή μου.
– Τό γλέπεις 'κεῖνο τό βουνό, πού εἶναι οἱ τρεῖς καλύβες;
'Εκεῖνα εἶν' τά σπίτια μου κι' ἐκεῖνο εἶν' τό χωριό μου.³³*

(10)

*Φραγκίτσα ἰδῶ φραγκίτσα ἰκεί, φραγκίτσα πάει στή βρύση
μί τοῦ γιουρντάνι στοῦ λιμό, τοῦ παραστάμι στοῦ χέρι.
Γιανίτσαρους κα' τ' ἀπού δῶ μί τ' ἄσπρου τοῦ σαρίκι.
– Φραγκίτσα δῶ' μας φίλημα, δῶ' μας κι μαῦρα μάτια.
Κι ἄν πῶς σί δίνου φίλημα κι ἄν πῶς σί δίνου μάτια;³⁴
'Ισὺ 'οἱ 'νας γενίτσαρος κι 'γὼ 'μι ρουμνιουπούλα
ἰσὺ πααίνεις στοῦ τζαμί κι ἰγὼ στήν ἰκκλησία...³⁵*

Ἀποτέλεσμα μῆς τέτοιας – ἐκούσιες ἢ ἀκούσιες – παραβατικῆς ἢ ἀπερίσκεπτης συμπεριφορᾶς τῶν κοριτσιῶν μπορεῖ νά εἶναι ἡ καταστρατήγηση τῶν οἰκογενειακῶν καί τῶν κοινωνικῶν γαμήλιων στρατηγικῶν μέ σύναψη παράταιρου (ἀπό ἄποψη οἰκονομική, κοινωνική, ἡλικια-

κή, θρησκευτική, ἐθνοτική) ἢ ἐκβιαστικοῦ γάμου ἐνίοτε ἐξώγαμη ἐγκυμοσύνη. Ἡ ἐκτός γάμου σεξουαλικότητα, κύηση καί γέννα ἐντάσσει τή γονιμότητα τῶν γυναικῶν στόν ἄγριο, ἐξωκοινωνικό χῶρο καί συχνά τήν προβάλλει στό μεταφυσικό – ἐκτός κι ἄν γιά κάποιους λόγους ἀναχθεῖ ἀπ' τήν ἴδια τήν κοινότητα στό ἱερό – καί περιθωριοποιεῖ κοινωνικά τήν ἀνύπαντρη μάνα καί τό παιδί πού θά γεννηθεῖ, σύμφωνα μέ τούς ἰσχύοντες κανόνες τῆς «ντροπῆς» καί τῆς «τιμῆς»³⁶.

Ἡ τελετή τῆς ἀποχαιρετιστήριας μετάβασης τῆς μελλόνυμφης στή βρύση ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καί τό πρῶτο στάδιο τῆς καθαρτικῆς καί μυητικῆς τελετῆς τοῦ λουτροῦ της, πού ἀποτελεῖ μέρος τῆς γαμήλιας τελετουργίας. Αὐτή τήν ἴδια «ὀριακή» ὥρα συλλέγει ἀπό τή βρύση καί μεταφέρει στό σπίτι σ' ἓνα ἀνεγγίχτο ἀπό τήν καθημερινή χρήση τελετουργικό δοχεῖο «ἀμόλυντο νερό», τό ὁποῖο, ὅπως πιστεύεται, ἐμπεριέχει τίς γονιμοποιές καί ζωοποιές δυνάμεις τοῦ ἀρχέγονου ὕδατος.³⁷ Αὐτό τό μαγικό νερό προστίθεται στό ἐμπλουτισμένο μέ φυτικά ἀρωματικά προσθέματα νερό τοῦ γαμήλιου λουσίματος, γιά νά μεταδώσει στό σῶμα τῆς νύφης τίς εὐεργετικές του ιδιότητες.

(11)

*Φέρτε νερό 'πό τήν πηγή καί δάφνη 'πό τά ὄρη
νά λούσουμε τή νύφη μας πού 'ναι μοναχοκόρη.
Φέρτε καθαρό νερό 'πό τήν κρυά τή βρύση
νά λούσουμε τή νύφη μας, νά μᾶς ποχαιρετίσει[...]
Φέρτε σαποῦνι 'πό τή Χιό καί μόσκον 'πό τήν Πόλη
νά λούσομε τή νύφη μας νά μᾶς ζουλέψουν ὄλοι.
Ξέμπλεξε τά μαλλάκια σου 'πό τό χρυσό τό κτένι
καί λούσε τό κορμάκι σου μικρή καί χαδεμένη.
Φέρτε διαλύστρα μάλαμα καί ἀσημένιο κτένι
γιά νά κτενίσει τά μαλλιά ἡ νύφη πού θά γένει.
Χτενίσε τά μαλλάκια της σιγά σιγά μέ τάξη
τ' ἀγγελικόν της πρόσωπο σάν ἥλιος νά λάψει.
Χτενίσετε τή νύφη μας μέ 'πομονή μεγάλη
φέρτε καί τά μπλεξούδια της εἰς τά μαλλιά νά βάλει.
Φώναξε τῆς μανούλας της νά 'ρτεῖ νά τή χτενίσει
τό τελευταῖο λούσιμο νά τήν 'ποχαιρετήσῃ.
Φωνάξετε τῆς μάνας της νά μπλέξει τά μαλλιά της
τό τελευταῖο χτενίσμα καί φεύγει 'πό κοντά της.
'Ὅλες οἱ κόρες ἦρτανε νύφη στό λούσιμό σου
κ' ἡ δυστυχῆς μανούλα σου κλαίει τό χωρισμό σου.
'Ἦρτανε οἱ γειτόνισσες, νύφη μου, νά σέ λούσου
νά δώσουνε παραγγελιές νά λούσουν τό κορμί σου.
Δέν εἶδαν τά ματάκια μου τέτοιο κορμί δροσάτο
καί τέτοια κάλλη ζάχαρη μέ τές ἐλιές γεμάτο.
Δέν εἶδαν τά ματάκια μου τέτοια δροσάτα κάλλη
να' χει τά μῆλα μάγουλο καί στήθια πορτοκάλι.³⁸*

Τό τελετουργικό λουτρό γίνεται κατά κανόνα στό σπίτι (ἢ τά δημόσια λουτρά) παρουσία στενοῦ κύκλου γυναικῶν. Ἡ κόρη ἐκθέτει γιά πρώτη φορά – μετά τά ἀνάλογα βρεφικά «κολυμπήματα» καί τή βάπτισμα – τό τελεστικά γυμνό (ἢ ντυμένο μόνο μέ τό πουκάμισο) σῶμα της στά συγγενικά πρόσωπα. Ταυτόχρονα ὁμως καί στίς караδοκοῦσες τήν κρίσιμη αὐτή στιγμή –πού περιλαμβάνεται στήν οὕτως ἢ ἄλλως ἐπικίνδυνη φάση τῆς διάβασης– ἐπίβουλες μεταφυσικές δυνάμεις ἢ τόν ἀνθρώπινο φθόνο, γι' αὐτό καί λαμβάνονται μαγικά ἀποτρεπτικά μέτρα, μέ σχετικές ἐνέργειες καθῶς καί μέ τό λόγο τῶν τραγουδιῶν, πού δρᾶ καί ὡς ἐπωδῆ.³⁹

(12)

Τί στέκεις δόλια μάνα
 τί στέκεις κι άγναντεύεις
 δέ φέρνεις τ' άρματα μου
 νύφη θέλω νά γίνω
 νά πρωτοπροσκυνήσω
 τούν ήλιου νά καλέσω
 κι ού ήλιους δέν άδειάζει
 και στέλλει τό φεγγάρι.
 Κηριά θέλου νά πάρου
 νά πρωτουπροσκυνήσου.
 Άργυρό μου χτένι
 σέρνε άγάλια άγάλια
 νά μή ραΐσει ή τρίχα
 τρίχ' άπ' τά μαλλιά μου.
 Ποϋ είστε σεΐς δικοί μου
 και καλή σειρά μου
 έλάτε έδω σιμά μου
 νά μή ραΐσ' ή τρίχα
 και τήν πάρει ό ξένος
 και τήν κάμει μάια,
 μάια στό κορμί μου...⁴⁰

Η κατάδυση στό νερό μέ τό τελετουργικό λουτρό συμβολίζει τήν αναγέννηση γιατί ή βύθιση σ' αυτό θεωρείται ότι ίσοδυναμεί μέ άποσύνθεση, διάλυση όλων των μορφών, ένα είδος έπιστροφής στόν άδιαφοροποίητο τρόπο τής προϋπαρξης. Η ανάδυση αντίθετα, συμβολίζει τήν ανασύνθεση όλων των στοιχείων σέ νέα, έπιθυμητή και έλεγχόμενη μέ τή βοήθεια τής τελετουργίας μορφή.⁴¹ Έτσι ή κόρη λουόμενη άποκαθαίρεται, εξαγνίζεται σωματικά και άποχωριζόμενη συμβολικά τό «κορίτσι» που ήταν μέχρι τότε, οδηγείται στην άνάληψη του νέου της ρόλου ως νύφης και παντρεμένης και κυρίως στη σύνθεση τής καινούριας τής προσωπικότητας άπορρίπτοντας –για τίς έπιταγές τής τελετουργίας, προκειμένου νά ένταχθεΐ στό άκόλουθο κοινωνικό τής status– τίς άξίες που συγκροτούσαν τόν παλιό κοινωνικό τής έαυτό: τή ντροπή, τή σεμνότητα, τήν ά-σεξουαλικότητα, τήν παρθενία.⁴²

Ταυτόχρονα, καθώς στην τελεστική καθαρτήρια διαδικασία έμπλέκεται μαγικά τό γυμνό τής κορμί που άκολουθεί τήν αναγεννητική, μεταλλακτική πορεία του ύποκειμένου, ή μελλονύμφη, ένόψει τής έπικείμενης έρωτικής συνεύρεσης, μυείται για τή σεξουαλική σημασία του σώματός τής στό έξής, τή γονιμική λειτουργία των άναπαραγωγικών οργάνων του, όπως και αυτών του σώματος του γαμπρού, έξοικειούμενη στό νά τά όνοματίζει μέσω τής ιερής, τελετουργικής τους έκφώνησης μέ τόν μελωδικό ποιητικό λόγο των τραγουδιών. Η ταυτόχρονα περιγελαστική χροιά των άσεμνων λόγων δρᾶ τή δύσκολη αυτή ώρα έκτονωτικά για τή νύφη και άποτρεπτικά για τήν κακή έπιβουλή.⁴³

(13)

Πέ το κόρη μου, και μήν ίντρέπεσαι
 τσ' είπεν το τσ' ή μάνα σου, είπεν το τσ' ή θειά σου:
 Για σέν' τόν έκρυβγα έγώ τόν πούτταρον
 τόν μούναρον τόν διπλοπινακάτον
 όπόχει δεκ'οχτώ κρυφτές τσαΐ δεκ'οχτώ καμάρες
 κάθε καμάρα κρύβγουνται έννεκά γενιτσαράδες.

– Ποϋ πᾶς έσύ, γενίτσαρε, που πας γενιτσαράτσι;
 – Πάω μουνί μου νά κρυφτώ έτσει στό πελεκούδια
 όπου ζυάζουν τίς ψωλές τσαΐ τά με'άλ' άρσιδια...⁴⁴

Μέσα από τή μαγική έπίκληση τής γονιμικής δύναμης και τήν τελετουργική έπιβολή τής τραγουδιστής επανάληψης των «άσεμνων» λόγων, που διαπερνᾶ τίς γενεές των γυναικών από μάνα σέ κόρη συγκροτώντας τήν τελεστική μνήμη, ή μελλονύμφη άναχωρεί σταδιακά από τήν παρθενικότητα και τήν άθωότητα. Αναγεννώμενη μέσω του λουτρού, διαβαίνει στό γυναικείο, μυστικό ως τότε, κόσμο τής έπιθυμητής μέσα στό πλαίσια του νόμιμου γάμου σεξουαλικότητας και τής γονιμότητας. Μέ τά τραγούδια κατηχεΐται για τό έρωτικό σμίξιμο μέ τό γαμπρό που θα τήν οδηγήσει στην τελετουργικά και κοινωνικά πολυπόθητη μητρότητα, ή όποία δομείται, προβάλλεται –άλλά και βιώνεται από τήν ίδια– ως ό μόνος φυσικός και κοινωνικός τής προορισμός.⁴⁵

Μετά τή στέψη, στό πλαίσια ένταξης στό νέο τής κοινωνικό status, πριν τή συγκοίμηση μέ τό γαμπρό, ή όποία και κατεχοχήν θα τήν «ένσωματώσει» στη νέα οικογένεια, ή νύφη συμμετέχει σέ μιᾶ άπ' τίς κορυφαίες γαμήλιες τελετές, τό τελεστικό δείπνο ύποδοχής τής. Στην «τάβλα», τό τραπέζι που στρώνεται στό πατρικό σπίτι του γαμπρού, συντρώγουν τό σσί και οι καλεσμένοι του ή σπάνια και συγγενείς τής νύφης, ανάλογα μέ τούς γαμήλιους κανόνες. Στο όλονύχτιο αυτό γλέντι, μέσα από τραγούδια που έπιτελοϋνται μέ καθορισμένη κατά τόπους τελεστική πρακτική⁴⁶, ανασυντίθενται όλες οι σημασίες και οι συμβολισμοί που άφορουν τό γάμο και είναι κατακερματισμένες στις έπιμέρους δράσεις τής τελετουργίας. Τραγούδια που τονώνουν τούς οικογενειακούς και κοινωνικούς δεσμούς, συνδέουν μέ φανερούς και κρυφούς κώδικες έπικοινωνίας τούς συμμετέχοντες μεταξύ τους καθώς και μέ τούς άπόντες νεκρούς και τούς ξενιτεμένους, άνακαλοϋν τίς οικογενειακές, κοινωνικές αλλά και τίς έθνικές αξίες, μνημονεύουν τό ιστορικό παρελθόν, διαπλέκουν όλ' αυτά μέ τόν συγκεκριμένο τόπο αλλά και τόν κόσμο συγκοτώντας τήν ένότητα τής κοινότητας στό χώρο και στό χρόνο. Καθώς δέ πλησιάζει ή ώρα τής έρωτικής συγκοίμησης του νέου ζευγαριού, τά ειδικά μνητικά τραγούδια μέ περιεχόμενο ύποβλητικό, «βαρύ», άναδεικνϋουν τήν ιερότητα τής συγκεκριμένης δράσης αλλά και τό δεισιδαιμονικό φόβο για τήν έπιτυχή έκβασή τής ή τήν προκαλοϋν μαγικά. Τίς μικρές πρωινές ώρες που ή ευωχία λύνει τίς γλώσσες και άναιρεί τίς άναστολές, τραγούδια μέ περιεχόμενο τελετουργικά «άσεμνο» και ταυτόχρονα άνατρεπτικά ευτράπελο –που άφορουν όχι μόνον τούς νιόπαντρους αλλά και τούς άνύπαντρους συνδαιτυμόνες– ενεργοποιοϋν και πάλι μαγικά μέ τή δύναμη των «άσεμνων» λόγων τή γονιμότητα και δημιουργοϋν τό έρωτικό κλίμα μέσα άπ' τό όποιο τό νέο άντρόγυνο διδάσκει τόν γαμικό ρόλο του, οδηγείται στην ψυχική άποφόρτιση άπό τίς μέχρι τότε σχετικές άπαγορεύσεις και ώθειται στη διαπροσωπική έξοικείωση για πρώτη φορά.

Τό κατεχοχήν νυφιάτικο τραγούδι «τής Διαμαντούλας», μέ προφανή τό μνητικό και γονιμικό χαρακτήρα τραγουδιέται σ' αυτή τή φάση. Άφορᾶ τή μαγική προ-επιβεβαίωση –ή τόν εκ των ύστερων έλεγχο– τής έπιτυχούς γονιμικής συνεύρεσης του ζευγαριού και τής έρωτικής ικανότητας του γαμπρού, καθώς ταυτόχρονα κατηχεΐ τή νύφη στό έρωτικό παιχνίδι:

(14)

Κάτω στό δασά πλατάνια, στην κρυόβρυση
 κάθουνταν δυό παλικάρια και μιᾶ λυγερή.
 Κάθουνταν και τρώγαν και πίναν και κουβέντιαζαν.
 – Διαμαντούλα μ' τί 'σαι τέτοια, τέτοια κίτρινη;
 Μήν ό ήλιος σέ πειράζει, μήν άφάντασμα;
 – Οϋτ' ό ήλιος μέ πειράζει, οϋτ' άφάντασμα
 μέ πειράζει τό παληκάρι τά μεσάνυχτα...⁴⁷

αν είχε γίνει ζημιά στις ρασές ή στο μηχανισμό. Συχνά χαλάρωναν οι σφήνες που κρατούσαν τις κοπάνες σταθερές πάνω στα παλικάρια και έπεφταν αλλάζοντας το δούλεμα του μηχανισμού που ειδοποιούσε το φαμπρικάρη για να τρέξει προς το στετήρα. Είχε όλα τα απαραίτητα εργαλεία, τσεκούρι, σάρακα, σκεπάρνι, σμίλες, πριόνι, κουπάσο, αρίδι και άλλα για να επεξεργάζεται το ξύλο και να ετοιμάζει «ανταλλακτικά». Ήξερε όλα τα μυστικά για την κατασκευή της που απαιτούσε μόνο ξύλινα μέρη και κανένα σχεδόν μεταλλικό. Όλες οι ενώσεις γινόταν με ξυλοτεχνική χωρίς να χρησιμοποιούν μεταλλικά καρφιά. Η διαδικασία του καλού κοπανίσματος απαιτούσε μια τεχνογνωσία την οποία ήξεραν καλά, ώστε να έχουν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα. Παρακάτω πίνακας μας δίνει στοιχεία για μια καλή επεξεργασία:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1			
ΥΦΑΝΤΟ ΓΙΑ ΠΑΤΗΜΑ	ΧΡΟΝΟΣ ΚΤΥΠΗΜΑΤΟΣ	ΣΥΧΝΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑΒΡΕΞΗΣ	ΜΗΚΟΣ ΣΤΡΩΣΗΣ
ΡΑΣΕ ΓΙΑ ΚΑΠΟΤΟ	24-30 ΩΡΕΣ	ΚΑΘΕ 2-3 ΩΡΕΣ	50 ΠΗΧΕΣ (32μ.)
ΡΑΣΕ ΓΙΑ ΡΟΥΧΑ	17 ΩΡΕΣ	ΚΑΘΕ 1-2 ΩΡΕΣ	65 ΠΗΧΕΙΣ (40μ.)

Προς το τέλος, πριν βάλει άλλη στρώση, «έστενε» λίγες φορές τη φάμπρικα και έλεγε με την αφή και τη θωριά την ποιότητα της επεξεργασίας.

Έξω από τη φάμπρικα είχε ξύλινες απλώστρες που τις άπλωνε μια μια για στέγνωμα. Το άπλωμα ήταν μια δύσκολη δουλειά γιατί ήταν βαριές με τα νερά που είχαν πιει. Αφού στέγνωσαν τις περνούσαν για σιδέρωμα ανάμεσα από δύο ξύλινους κυλίνδρους και τις τύλιγαν στη συνέχεια σαν κιλίμια. Συχνά τοποθετούσαν με επιδεξιότητα στη σκάφη δύο τρεις ρασιές μαζί ώστε να τις κυλινδρίζουν λίγο οι κοπάνες και να τους δώσουν μια λεία και ίσια επιφάνεια χωρίς τσαλακώματα. Παρέδιδαν στη φάμπρικα ή στο χωριό τη ρασιά και έπαιρναν την πληρωμή. Η πληρωμή γινόταν ανάλογα με τη συμφωνία «με την πήχη, σπάνια με την οκά», και αν οι πελάτες δεν είχαν χρήματα έπαιρναν λάδι, τυρί, στάρι, όσπρια και σουσάμι.

Η πολλή δουλειά ξεκινούσε από το φθινόπωρο και μετά, γιατί τόσο χρόνο χρειαζόταν οι νοικοκυρές από την κουρά των προβάτων μέχρι την ύφανση των μαλλιών.

Τις ημέρες που είχαν αναδουλειές καταπιάνονταν με την καλαθοπλεκτική, συμπληρώνοντας έτσι το εισόδημά τους. Ήταν δε και είναι ακόμα και σήμερα ονομαστά τα καλάθια αυτών των περιοχών και ιδιαίτερα του Μιξορούματος.

Ιδιοκτησιακά συνέβαινε και εδώ ότι και στους νερόμυλους, με τους συνιδιοκτήτες, τους ενοικιαστές και τα ποσοστά. Τα μερίδια όμως εδώ δεν ήταν με τις ημέρες αλλά με τους παράδες. Έτσι άλλος είχε 10 παράδες άλλος 15, μέχρι να συμπληρωθούν οι σαράντα και λάμβανε αναλογικά από τα κέρδη το μερίδιό του.

Κρίνω σκόπιμο στο σημείο αυτό να κάνω μια εποπτική παρένθεση και να σας παρουσιάσω μερικές εικόνες από τη φωτογραφική αποτύπωση των κτιρίων και των εξαρτημάτων.

Έρευνες καταγραφής και αποτύπωσης σχετικές με τις ρασοτριβές στο Ρέθυμνο και πιθανόν σε ολόκληρη τη Κρήτη δεν έχουν γίνει, ενώ σπανίζουν ακόμα και οι αναφορές.

Μοναδικές «μελέτες» αποτελούν:

- Η μελέτη αποτύπωσης του μηχανισμού της ρασοφάμπρικας της Αργυρούπολης, που έγινε το 1994 από τον Βρετανό J. Boucher. Η μελέτη αυτή είχε την τύχη να προκαλέσει σωρεία επιστολών καθόλου επαινετικών για την χώρα μας.

- Δεύτερη προσπάθεια μελέτης, καταγραφής και αποτύπωσης αποτελεί η μελέτη που πραγματοποιήσα το 1996 μαζί με ομάδα μαθητών που είχε το τίτλο «ΟΙ ΝΕΡΟΜΥΛΟΙ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ»

Νεροτριβές: Η λειτουργία και η χρήση τους στον ελλαδικό χώρο

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

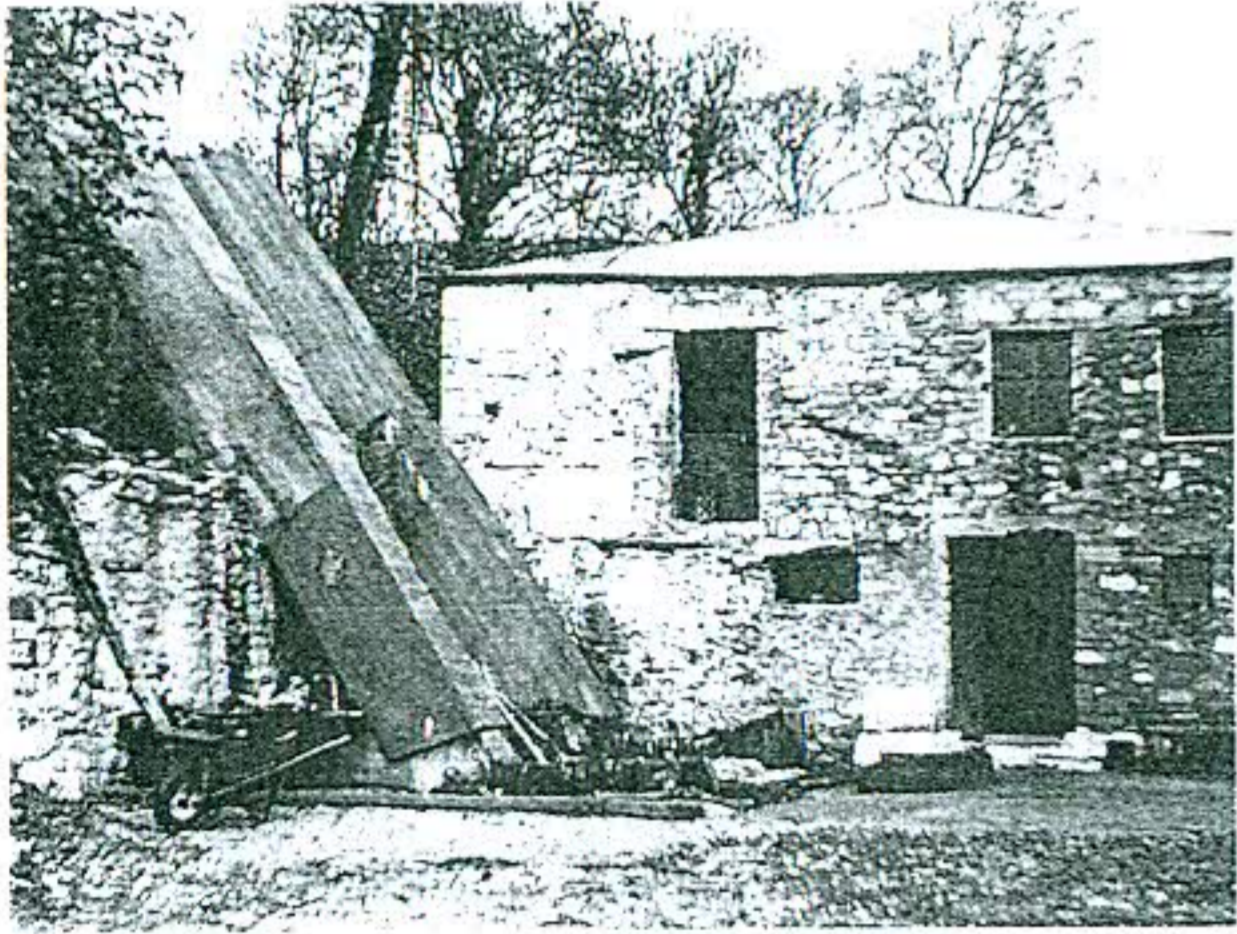
Εθνολόγος ΠΤΙ ΕΤΒΑ, μέλος του Ι.Τ.Ε.Μ.

Η νεροτριβή, για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια αποτελεί μαζί με το νερόμυλο τις πιο γνωστές και διαδεδομένες προβιομηχανικές υδροκίνητες εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο.¹

Από όσα μας είναι μέχρι σήμερα γνωστά, οι νεροτριβές αποτελούν τεχνική επινοήση των χωρών της Ν.Α. Ευρώπης και ιδιαίτερα της Βαλκανικής χερσονήσου και είναι μάλλον άγνωστες στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο.² Την υπόθεση αυτή ενισχύει και η ύπαρξη στην σχετική, κυρίως αγγλο-γαλλική, βιβλιογραφία των περιγραφικών όρων όπως *carpet washing mill* δηλ. μύλος όπου πλένουν τα χαλιά, αποδίδοντας έτσι στη νεροτριβή μία μόνο αλλά και δευτερεύουσα χρήση της, ή των όρων *batteuses*, *tourbillons* ή *recipients de foulonnage* στα γαλλικά με απουσία τοπικών ιδιοματικών όρων και περιγραφών για τέτοιου είδους εγκαταστάσεις.³

Ωστόσο, στο χώρο της Ν.Α. Ευρώπης, ιδιαίτερα στις χώρες Αλβανία, Ρουμανία, Βουλγαρία και π. Γιουγκοσλαβία, γνωρίζουμε ότι οι νεροτριβές είναι πολύ διαδεδομένες και σε ορισμένες περιοχές λειτουργούν μέχρι σήμερα. Στην Αλβανία υπάρχουν δύο είδη υδροκίνητων εγκαταστάσεων: αυτές οι οποίες είναι γνωστές με τον όρο *dërstille e njomë* όπου η επεξεργασία των υφαντών γίνεται μέσα στο νερό και εκείνες που είναι γνωστές με τον όρο *dërstilë e thatë*, όπου μόνο καταβρέχονται τα υφαντά κατά την επεξεργασία τους. Ο πρώτος όρος αντιστοιχεί στη νεροτριβή ενώ ο δεύτερος στο μαντάι. Στη Βουλγαρία η νεροτριβή λέγεται *valevica* και στη Ρουμανία *viltoare* (πληθ. *viltuari*).

7. Νεροτριβές με τσιμεντένια βαγένια (Μπουραζάνι, Ήπειρος) φωτ. Α. Οικονόμου/ΠΤΙ.ΕΤΒΑ

8. Στεγασμένη θολωτή νεροτριβή (Αρκαδία) φωτ. Στ. Νομικός

9. Μέτρηση φλοκατών πριν μπουν στη νεροτριβή (Ασπροπόταμος) φωτ. Τ. Τλούπας 1973.

συνδεδεμένη με την κτηνοτροφία από την οποία χρησιμοποιείται το μαλλί των αιγοπροβάτων για την κατασκευή των υφαντών της νεροτριβής. Τα γνωστότερα από αυτά είναι: οι πατανίες, τα σαΐσματα, οι φλοκάτες, τα σαμαροσκούτια για τον εξοπλισμό και τα σιγκούνια, τα σαγιάκια, οι τσούκνες, οι ντουλαμάδες και οι κάπες των τσοπάνων για την ένδυση.¹¹

Ανάλογα με το είδος του υφαντού, την ύφανση και την ποιότητα του μαλλιού ποίκιλε και ο χρόνος που έπρεπε αυτά να μείνουν στη νεροτριβή. Άλλα έμεναν μερικές ώρες, 10-12 ώρες (τσόλια, κάπες, σαμαροσκούτια, μπατανίες) και άλλα συνήθως 1-2 24ωρα (βελέντζες, φλοκοτά, σαΐσματα). Ο νεροτριβιάρης ή ντρισιλιέρης έκρινε αν το υφαντό «είχε γίνει» δηλ. είχε σφίξει η ύφανσή του, είχε αφρατέψει και είχε βγάλει χνούδι από τη μία, την εξωτερική, πλευρά. Για να επιτύχουν αυτό το τελευταίο έραβαν τα υφαντά σε τετράγωνο σχήμα, ανοικτό από τη μία πλευρά για να εισέρχεται το νερό.

Μια νεροτριβή δεν μπορούσε να πάρει περισσότερα από 12-14 κομμάτια υφαντών που ζύγιζαν συνολικά 50-60 οκάδες.¹² Το μοναδικό εργαλείο που χρησιμοποιούσαν στη νεροτριβή ήταν μια μακριά (2,5 μ.) ξύλινη διχάλα για το τράβηγμα των ρούχων.

Η πληρωμή γινόταν είτε με τις οκάδες είτε με το κομμάτι και ποίκιλε ανάλογα με το είδος του υφαντού και το αν περιλάμβανε τη μεταφορά ή όχι στο σπίτι του πελάτη. Για να μην δημιουργούνται προβλήματα στην πληρωμή χρησιμοποιούσαν ένα μικρό ξύλο μαλακό (συνήθως ιτιά) το οποίο λεγόταν «τσέτουλα» και το οποίο στερέωναν στην άκρη του υφαντού. Στο τμήμα που εξή-

χε αφαιρείτο ένα κομμάτι και χαρασσόταν με λατινικά στοιχεία το βάρος του υφαντού σε οκάδες προκειμένου να γίνει ο υπολογισμός της πληρωμής στο τέλος. Το μικρό τμήμα του ξύλου που αφαιρείτο το κρατούσε ο πελάτης ως απόδειξη.¹³

Οι νεροτριβές αποτελούν συνήθως συμπληρωματική απασχόληση των (νερο)μυλωνάδων και το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς ήταν ιδιωτικό, μοναστηριακό ή κοινοτικό. Δούλευαν κυρίως τους χειμερινούς μήνες, ενώ λιγότευε η δουλειά τους το καλοκαίρι με τη μείωση του νερού.

Οι νεροτριβές, ιδιαίτερα όταν συνυπήρχαν με νερόμυλο ή χρησιμοποιούνταν μόνο για το πλύσιμο των ρούχων αποτελούσαν τόπο συγκέντρωσης των γυναικών κυρίως, με ιδιαίτερη κοινωνική και συμβολική σημασία.¹⁴ Επίσης αποτελούσαν και χώρο συνεύρεσης των κατοίκων γειτονικών κοινοτήτων δεδομένου ότι λόγω της ελάττωσης του νερού δεν λειτουργούσαν όλες οι νεροτριβές ταυτόχρονα σε μια περιοχή.

Οι νεροτριβές, αν και δεν κατέχουν ιδιαίτερη θέση, σε σχέση με το νερόμυλο, όμως δεν απουσιάζουν εντελώς από τον λαϊκό λόγο (τραγούδια, παροιμίες, παροιμιώδεις εκφράσεις). Αναφορά στη νεροτριβή γίνεται στο δημοτικό τραγούδι πάντοτε όμως συνδυασμένη με το νερόμυλο:

*...Δώδεκα μύλοι αλέθουνε κι οχτώ νεροτριβάδα
οι δέκ' αλέθουν με νερό οι δύο με το γάλα...*

(Νικ. Ι. Λάσκαρης, *Λάστας Πανόραμα «Τραγούδια»* μέρος Δ' 1908, σ. 333)

*«Ένας κοντός καλόγερος... πούχε τά χίλια πρόβατα τα πεντακόσια γίδια
μα είχε μύλους δώδεκα... νεροτριβάδες δέκα
το Μάη αλέθουν με κρασί τον Αύγουστο με γάλα
και στον αφρό του γαλατιού λευκαίνουν τρία κορίτσια».*

(Τζαϊζι Πυλίας, 1939 ΚΕΕΛ χφο αρ. 1378Α σ. 161 συλλογέας Γ. Ταρσούλη)

Τα υφαντά της νεροτριβής αποτελούσαν τα καλύτερα και γι' αυτό όλες οι γυναίκες φρόντιζαν να έχουν ρούχα φτιαγμένα στη νεροτριβή στα προικιά τους:

*Μας άργησαν κι αργήσαμε
είχαν τη νύφ' αστόλιστη
είχαν τα ρούχα αδίπλωτα
την τσέργα στη νεροτροφιά.*
(Μακεδονία, Επταχώρι)

*Μωρ' καλή νοικοκυρούλα,
βάλε ίδιασε το βλάρι
τόβαλα το ίδιασα
και το νεροτρούβιασα.*
(ΚΕΕΛ χφο αρ. 1075 σ. 33 Ελληνικό, Ήπειρος)

Αλλά η θέση της νεροτριβής στη ζωή μιας κοινωνίας γίνεται κατανοητή από τις εκφράσεις που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν καθημερινές καταστάσεις:

*Έχω τη νεροτριβιά μου και ζω τη φαμελιά μ'
(Ήπειρος, Μαργαρίτι Κ.Λ χφ 781 σ. 148)*

*Μόρχιτι τον μυαλό μ' γυρβουλιά σα ντρισιλίτα
(Λουκόπουλος, Πώς υφαίνουν και ντύνονται οι Αιτωλοί, σ. 30)*

μένο αγγείο, το «ζαπλούμιστο» σταμνί προοριζόταν για το σερβίρισμα των καλεσμένων του γάμου.²⁹ Η χρήση της εφυάλωσης στα συγκεκριμένα αγγεία δεν ήταν συνήθης, δεδομένου ότι η φύλαξη του νερού, σε αντίθεση με αυτήν του κρασιού και του λαδιού, δεν απαιτεί στεγανοποιημένη επιφάνεια. Στις περιπτώσεις που εφυαλώνονταν στάμνες προορισμένες για τη φύλαξη και τη μεταφορά του νερού όπως συνέβαινε κυρίως στα εργαστήρια της Μακεδονίας και της Θράκης, προφανώς η πρακτική αυτή εκφράζει τοπικές διακοσμητικές παραδόσεις, που χαρακτηρίζουν την κεραμική στις συγκεκριμένες περιοχές.

Σε μεμονωμένες περιπτώσεις, όπως στη Σίφνο και στη Θάσο, συναντάμε και ειδικά στρογγυλούς κλιβάνους για το ψήσιμο σταμνών.³⁰ Η στάμνα τέλος, είχε την μεγαλύτερη εμπορική δύναμη μαζί με τα τσουκάλια και τα πιθάρια.

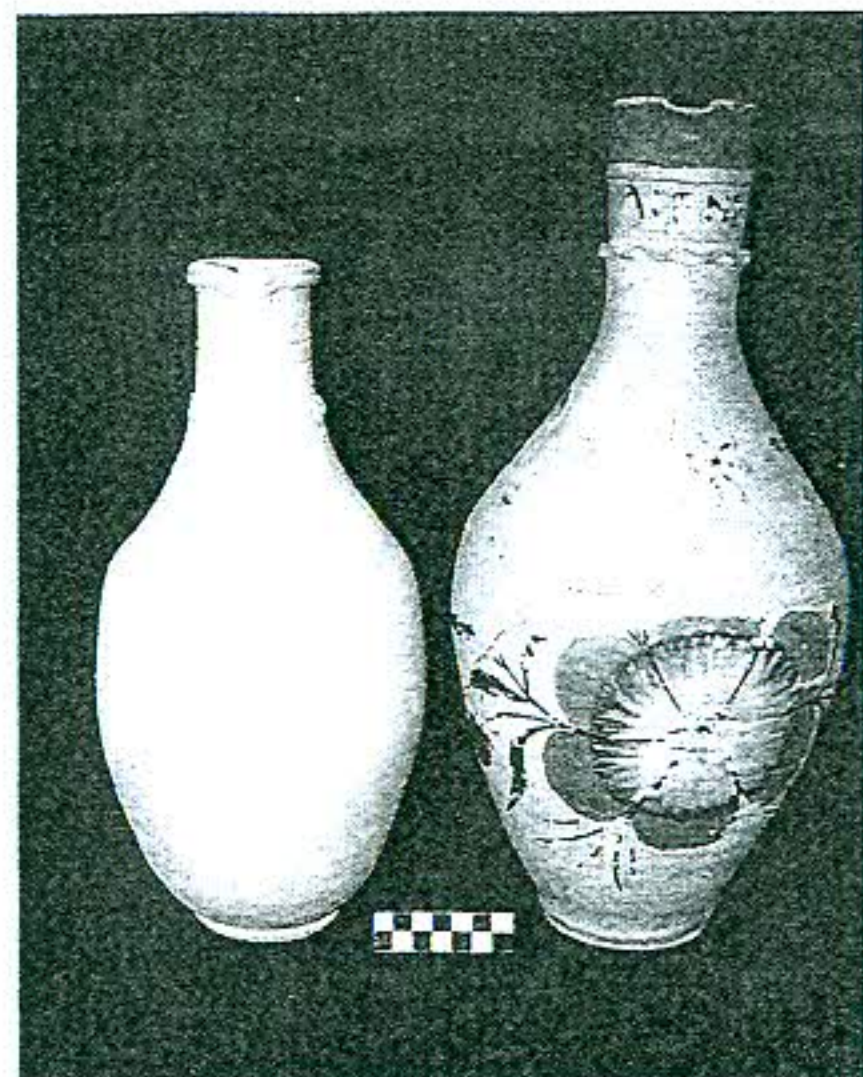
Επιτραπέζια αγγεία

Στην κατηγορία των επιτραπέζιων αγγείων, πρωτεύοντα ρόλο στη νεότερη κεραμική είχαν οι κανάτες και οι κούπες. Οι κανάτες, που απαντώνται σε όλον τον ελλαδικό χώρο, είναι ευρύστομα αγγεία κυλινδρικής, σφαιρικής ή απιόσχημης μορφής με επίπεδη ή δακτυλιόσχημη βάση, που προοριζόταν για το σερβίρισμα του νερού. Στην κατηγορία αυτήν εντάσσονται και οι «μαστραπάδες»,³¹ αγγεία με τριφυλλόσχημο στόμιο, που προοριζόταν κυρίως για κρασί. Κούπες επίσης διαφόρων σχημάτων, συναντάμε σε όλον τον ελλαδικό χώρο. Στη Σκύρο μάλιστα τα μεγάλα ποτήρια για το νερό ονομάζονταν «τσουκάλια»³² (εικ. 10), ενώ στην Κρήτη τα κύπελλα τα αποκαλούσαν «κουνενίδια».³³

Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και τα ανθοδοχεία, καθώς η βασική τους λειτουργία έχει άμεση σχέση με το νερό, παρόλο που πρόκειται για είδος αγγείου που κατασκευαζόταν μόνο σε μεγάλα αγγειοπλαστικά κέντρα και όχι σε ευρεία κλίμακα.

Αγγεία για τη φύλαξη νερού

Ως αγγεία φύλαξης νερού, εκτός από τη στάμνα, χρησιμοποιούνταν και πιθάρια, όχι όμως ειδικά φτιαγμένα γι' αυτόν το λόγο. Η ειδική αυτή χρήση απαντάται κυρίως σε άνυδρους

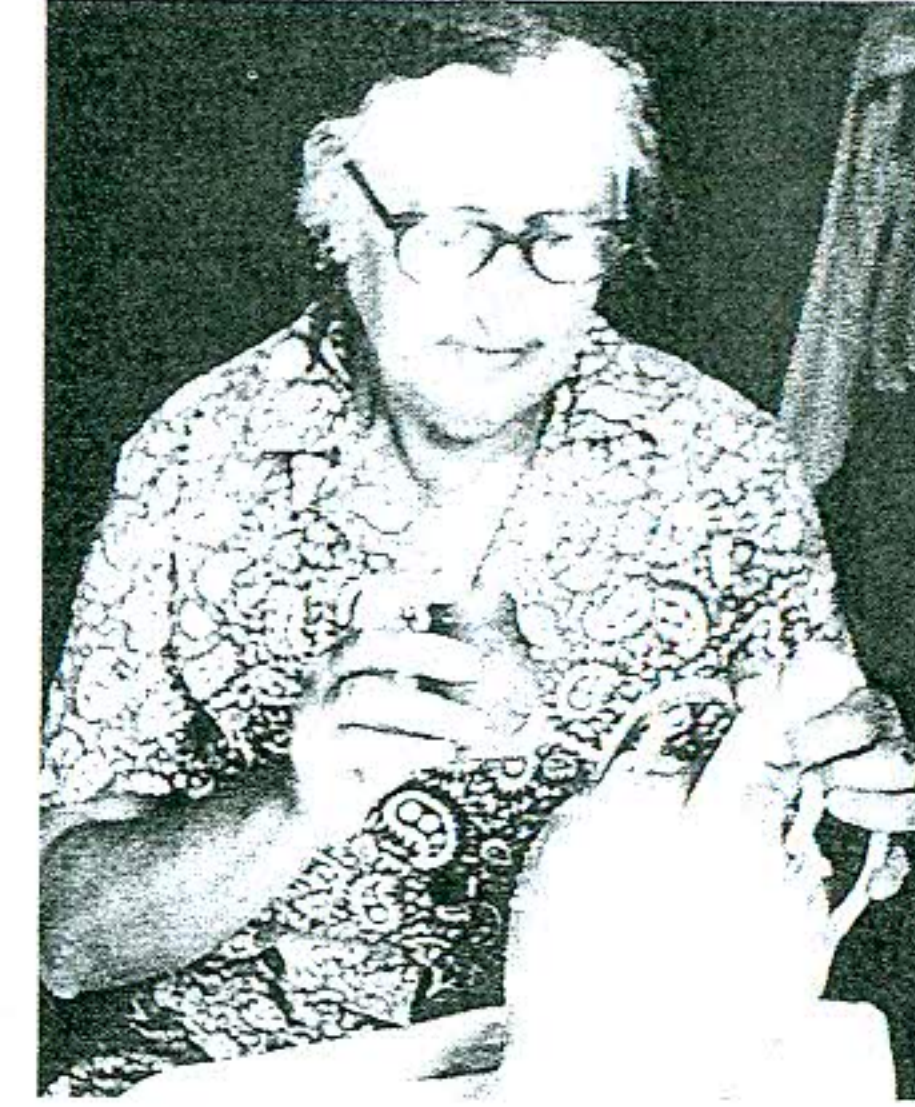
6. «Αιγινήτικα κανάτια». Το ένα φέρει γραπτή και το άλλο επίθετη διακόσμηση. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

7. Στάμνα με κυρτή βάση. Μαργαρίτες Κρήτης (διακρίνεται και ο ειδικός δακτύλιος-βάση έδρασής της). Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

8. «Φαρδύκλω σταμνί». Σίφνος. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

9. Η διακόσμηση των αγγείων ήταν συνήθως γυναικεία απασχόληση. Στη φωτογραφία: πλούμισμα στάμνας σε εργαστήριο της Σκύρου. Φωτογραφικό αρχείο Κ.Μ.Ν.Κ.

10. «Τσουκάλι». Σκύρος Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

11. Φλασκί. Μαργαρίτες Κρήτης. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

τόπους και σε μεμονωμένες περιπτώσεις. Μία από αυτές είναι οι πίθοι, που τοποθετούνταν στο εξωτερικό οικιών για την περισυλλογή νερού.³⁴ Πιθάρια τοποθετημένα μέσα στο έδαφος, στους αγρούς, για την περισυλλογή νερού αναφέρονται ήδη από τους κλασικούς χρόνους.³⁵ Εκτός από την περίπτωση αυτή στην περιοχή της Πάτρας υπήρχαν μικρά πιθάρια για νερό (ή λάδι), που ονομάζονταν «λαγήνια».³⁶

Αγγεία για τη μεταφορά νερού

Από τα αγγεία μεταφοράς του νερού, για μικρότερες ποσότητες και για πιο ατομική χρήση εκτός από τη στάμνα, υπήρχε το φλασκί³⁷ (εικ. 11) αν και με τη λέξη αυτή, κατά τη βυζαντινή τουλάχιστον εποχή, αναφέρονταν κυρίως σε δοχεία από δέρμα για τη μεταφορά κρασιού.³⁸ Το «φλασκίον», καθώς και η «ασκοδάβλα», μνημονεύονται στο «Στρατηγικόν» του Μαυρίκιου³⁹ ως ατομικά δοχεία μεταφοράς πόσιμου νερού, απαραίτητα συμπληρώματα της στρατιωτικής πολεμικής εξάρτησης. Τα φλασκιά στους νεότερους χρόνους, συνήθως σχήματος φακοειδούς, έφεραν δύο ή τέσσερις λαβές, στις οποίες προσαρμοζόταν σκοινί ή δέρμα για τη μεταφορά τους. Δεν έφεραν εφυάλωση και απαντώνται κυρίως στην Κρήτη⁴⁰ και στη Μακεδονία.

Στην κατηγορία των αγγείων μεταφοράς του νερού εντάσσεται και ένα ειδικό αγγείο, που εντοπίστηκε στα εργαστήρια του Μεσσηνιακού κόλπου. Πρόκειται για το «πιθαρόπουλο», αγγείο ευρύστομο, ωσειδούς σχήματος, με επίπεδη βάση, στον πυθμένα του οποίου υπήρχε κυκλική οπή. Τα αγγεία αυτά φορτώνονταν σε υποζύγια και χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά αρκετής ποσότητας νερού από τις κρήνες. Η οπή των αγγείων κλεινόταν συνήθως με πανί ή κουκουναίρι και ανοιγόταν, όταν χρειαζόταν να αδειαστεί το νερό, χωρίς να ξεφορτώνονται κάθε φορά από τα υποζύγια.⁴¹

Αγγεία ειδικών χρήσεων

Τα αγγεία, που προοριζόταν για τελετουργίες και σχετιζόταν άμεσα με τη χρήση του νερού, είναι κυρίως οι κολυμπήθρες και οι κούπες του αγιασμού. Πήλινες κολυμπήθρες (εικ. 12) δεν απαντώνται συχνά στον ελλαδικό χώρο. Όπου υπήρχαν πάντως, ήταν, όπως είναι φυσικό, ανοιχτά αγγεία με ή χωρίς πόδι και με πλαστικές υποδοχές για τα κεριά.⁴²

Οι κούπες του αγιασμού, διαδεδομένες στη νησιωτική Ελλάδα (εικ. 13), ήταν εφυαλωμένες και έφεραν στο εξωτερικό τους το σύμβολο του σταυρού ή το όνομα του θρησκευτικού κέντρου απ' όπου προερχόταν το αγιάσμα.⁴³

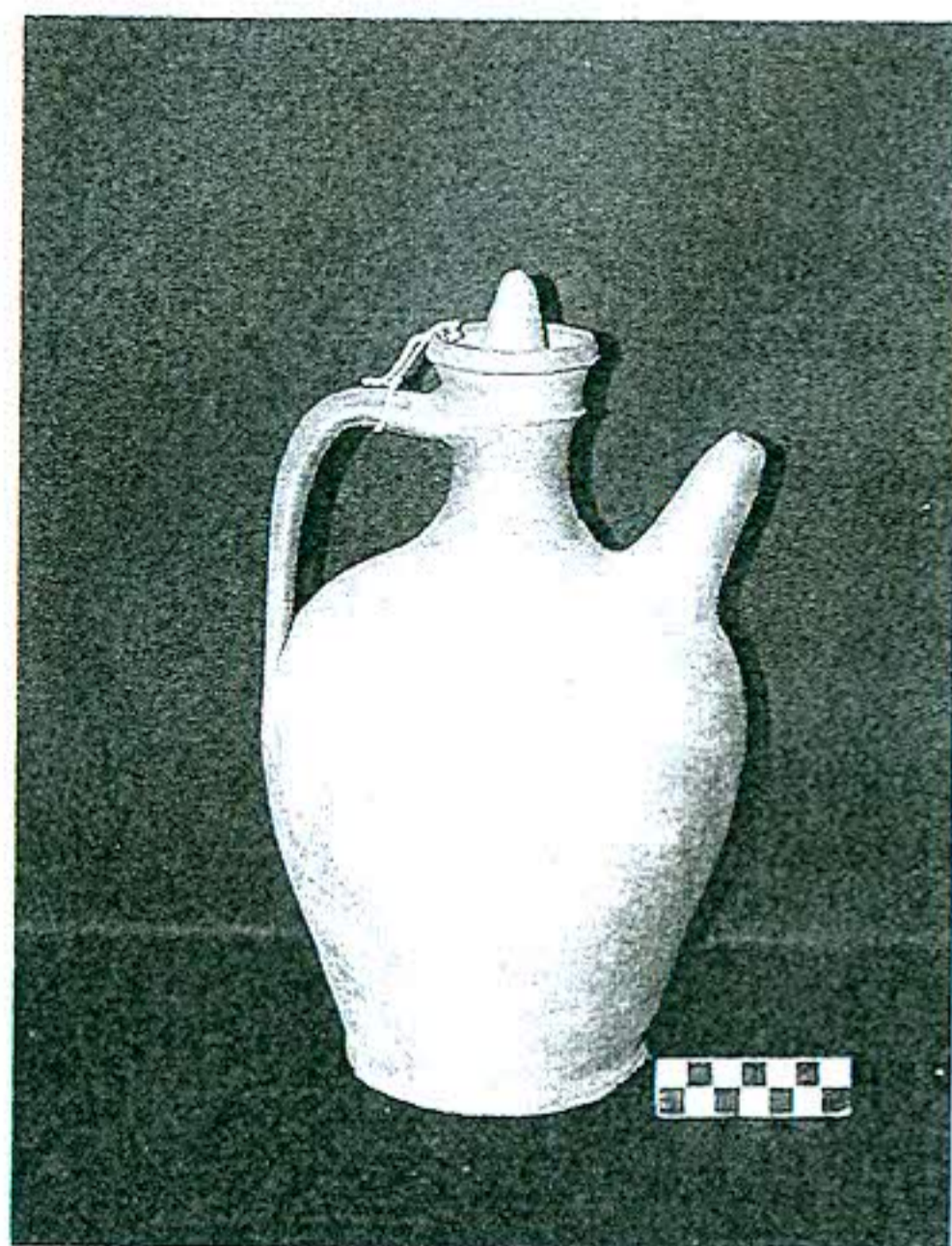
Στην κατηγορία των αγγείων με ειδική χρήση, σχετιζόμενη με το νερό, εντάσσονται και αγγεία, όπως το «μπρίκι»⁴⁴ (εικ. 14). Το ίδιο αγγείο, όταν είχε την ονομασία «ροϊ», χρησίμευε για την αποθήκευση λαδιού και έφερε εφυάλωση, ενώ ως «μπρίκι» προοριζόταν για το λούσιμο και το πλύσιμο του σώματος από τους τουρκικούς πληθυσμούς, που διέμεναν στον ελλαδικό χώρο.⁴⁵ Ως εκ τούτου, κατασκευαζόταν ευρέως στη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου μάλιστα δινόταν ειδι-

12. Κολυμπήθρα. Θραψανό Κρήτης. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

13. Κούπες αγιασμού. Λέσβος. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

14. «Μπρίκι». Σουφλί. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

κή παραγγελία στους αγγειοπλάστες από τούρκους αγοραστές, στην Κρήτη και στην Κω.

Στη Ρόδο «μπρίκι» ονόμαζαν ιδίου σχήματος αγγείο με το οποίο ο ιερέας έπλενε τα χέρια του στη βάπτισμα, καθώς επίσης και το ειδικό κανάτι από το «ταμίκι του γάμου», με το οποίο πλενόταν ο γαμπρός.⁴⁶

Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και τα διάφορων μεγεθών ανοιχτά αγγεία, για το πλύσιμο ρούχων ή τροφίμων, αλλά και το ζύμωμα, γνωστά με το όνομα «λεκάνες». Η διάμετρός τους φτάνει μέχρι και τα 60 εκατοστά. Στη Λήμνο ονομάζονταν «λούσκες», και στην Κρήτη «λούστρες» ή «λούτρες». ⁴⁷ Κάποιες από αυτές έφεραν οπή στο κάτω μέρος των πλαϊνών τοιχωμάτων, ώστε να υπάρχει διόδος διαφυγής του νερού. Στους βυζαντινούς χρόνους ονομάζονταν «λεκάναι», «λακάναι» ή «λεκανίδες». ⁴⁸

Ειδική κατηγορία τέτοιων λεκανών αποτελεί η «μπουγαδόβρασκα» (εικ. 15) ή «αλουσιδιάστρα», ⁴⁹ ανοιχτό αγγείο μεγάλων διαστάσεων, που απαντάται στην Κρήτη και στο οποίο τοποθετούνταν πλυμένα ρούχα, τα οποία ζεματίζονταν με καυτό νερό και στάχτη, για να απολυμανθούν και να ασπρίσουν. Για τη μεταφορά μάλιστα βραστού νερού υπήρχε στην ίδια περιοχή, αλλά και αλλού, ειδικό ευρύστομο ποτήρι με λαβή, η «μπουντάντζα» ή «κουνενίδι» ή «μπουγαδοκουνενός» ⁵⁰ (εικ. 16).

Στην κατηγορία των αγγείων ειδικών χρήσεων ανήκουν και λεκάνες πάντοτε με αντίστοιχες κανάτες, οι επονομαζόμενες «λαβομάνες» στη Σάμο, ⁵¹ για το πλύσιμο των χεριών, συνήθως εφυαλωμένες, οι οποίες απαντώνται κυρίως στα αστικά κέντρα. ⁵²

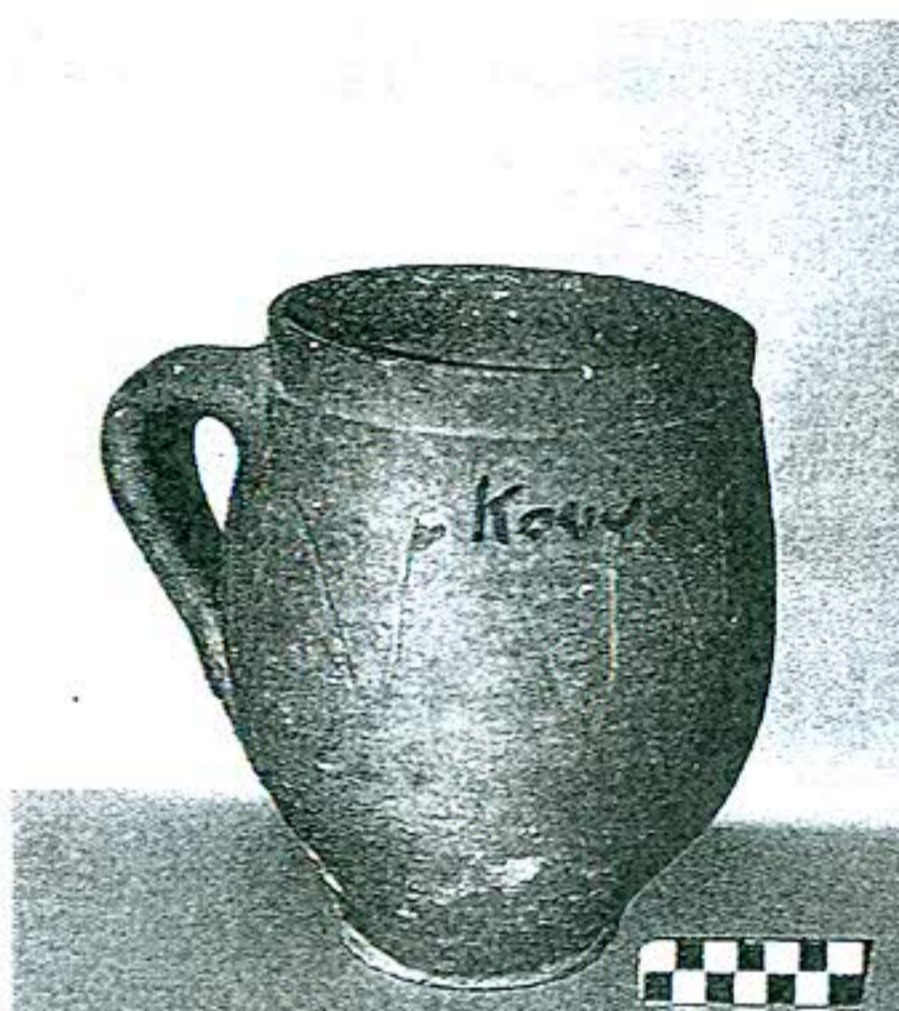
Για το πλύσιμο των χεριών και του προσώπου, εκτός από τις λαβομάνες, σε μεμονωμένες όμως περιπτώσεις και μετά τη δεκαετία του 1950, έχουν εντοπιστεί πήλινοι νιπτήρες (εικ. 30). Σε περιορισμένη κλίμακα έχουν αναφερθεί και μπανιέρες, κυρίως για το πλύσιμο μωρών, οι οποίες κατασκευάζονταν κατόπιν παραγγελίας. Τέτοια αγγεία έχουν εντοπιστεί στον Τύρναβο ⁵³ και στη Λέσβο. ⁵⁴

Για την άντληση του νερού από το πηγάδι σε περιοχές, όπως στη Χίο, στη Λέσβο, στη Σύρο και αλλού χρησιμοποιούσαν τα «σιγκλιά» (εικ. 17), ευρύστομα αγγεία με δύο λαβές, σχήματος πεπλεγμένου κυλινδρικού. Στα «σιγκλιά» της Χίου και της Λέσβου υπήρχε ειδικά διαμορφωμένη υποδοχή περίπου στη μέση της περιφέρειας του αγγείου, για να δένονται πολλά μαζί στο μαγγάνι του πηγαδιού. ⁵⁵ Το όνομα «σιγκλί» επιβιώνει από το όνομα αντίστοιχου βυζαντινού αγγείου, της «σίτλας», διαφορετικού σχήματος, για την ίδια όμως χρήση. ⁵⁶

Σε ευρεία κλίμακα στα εργαστήρια του ελλαδικού χώρου, συναντάμε ειδικά αγγεία διαφορετικής τυπολο-

15. «Μπουγαδόβρασκα». Κρήτη. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

16. «Μπουντάντζα» ή «κουνενίδι» ή «μπουγαδοκουνενός». Κρήτη. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

17. Μαγκανόσιγκλο. Χίος. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

- Κατσαπάρα-Φανουρίου 1986, *Αν.Κατσαπάρα- Φανουρίου, Μικρό χρονικό για μια χώρα πηλού*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1986.
- Κορρέ- Ζωγράφου 1996, Κ. Κορρέ- Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1996.
- Κουκουλές χ.χ., Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Ευσταθίου τα λαογραφικά, τ.Α'*, Αθήνα.
- Κουκουλές 1952, Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Αθήνα 1952.
- Κυριαζόπουλος 1984, Β. Κυριαζόπουλος, *Ελληνικά παραδοσιακά κεραμικά*, εκδ. ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1984.
- Μαυρίκιος, *Μαυρικίου Στρατηγικόν, Das Strategikon des Maurikios*, Einführung, Edition und Indices von George T. Denis, übersetzung von Ernst Gamillscheg (cfhb xvii, series Vindobonensis), Βιέννη 1981, χ4.
- Μπακιρτζής 1989, Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά τσουκαλολάγνα*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1989.
- Παπαδόπουλος 1992, Στρ. Παπαδόπουλος, «Εργαστήρια κεραμικής στη Θάσο την περίοδο του Μεσοπολέμου: ιστορικό, περιγραφή και λειτουργία», *Θασιακά*, τόμ. 7ος, 1990-1991. Α΄ Συμπόσιο Θασιακών Μελετών, Καβάλα 1992.
- Ψαροπούλου- Γιαννοπούλου 1996, Β. Ψαροπούλου- Μ. Γιαννοπούλου, «Permanent and temporary workshops making storage jars in the golf of Messenia», *Folk Arts Balkan Peninsula- Tradition and today representation, book 8*, Troyan 1996.
- Τρούλλος 1991, Α.Γ. Τρούλλου, *Η αγγειοπλαστική στο νησί της Σίφνου*, Σίφνος 1991.
- Χαριτωνίδου 1983, Α. Χαριτωνίδου, «Στοιχεία παραδοσιακής κεραμικής 19ου και 20ου αιώνα. Ήπειρος- Κέρκυρα- Ζάκυνθος», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ιωάννινα 1983.
- Wagner 1974, Fr. Wagner, *Die Töpfersiedlungen den Insel Sifnos*, Karlsruhe 1974.
- Ψαροπούλου 1986, Μπ. Ψαροπούλου, *Τελευταίοι τσουκαλάδες του ανατολικού Αιγαίου*, Αθήνα 1986.
- Ψαροπούλου 1991, Μπ. Ψαροπούλου, *Η κεραμική του χθες στα Κύθηρα και την Κύθνο*, Αθήνα 1991.

Η χρησιμοποίηση του νερού των ποταμών από τους παραδοσιακούς ύλοτόμους στη μεταφορά χρήσιμης ξυλείας κυρίως από την Πίνδο (19ος-20ός αιώνας)

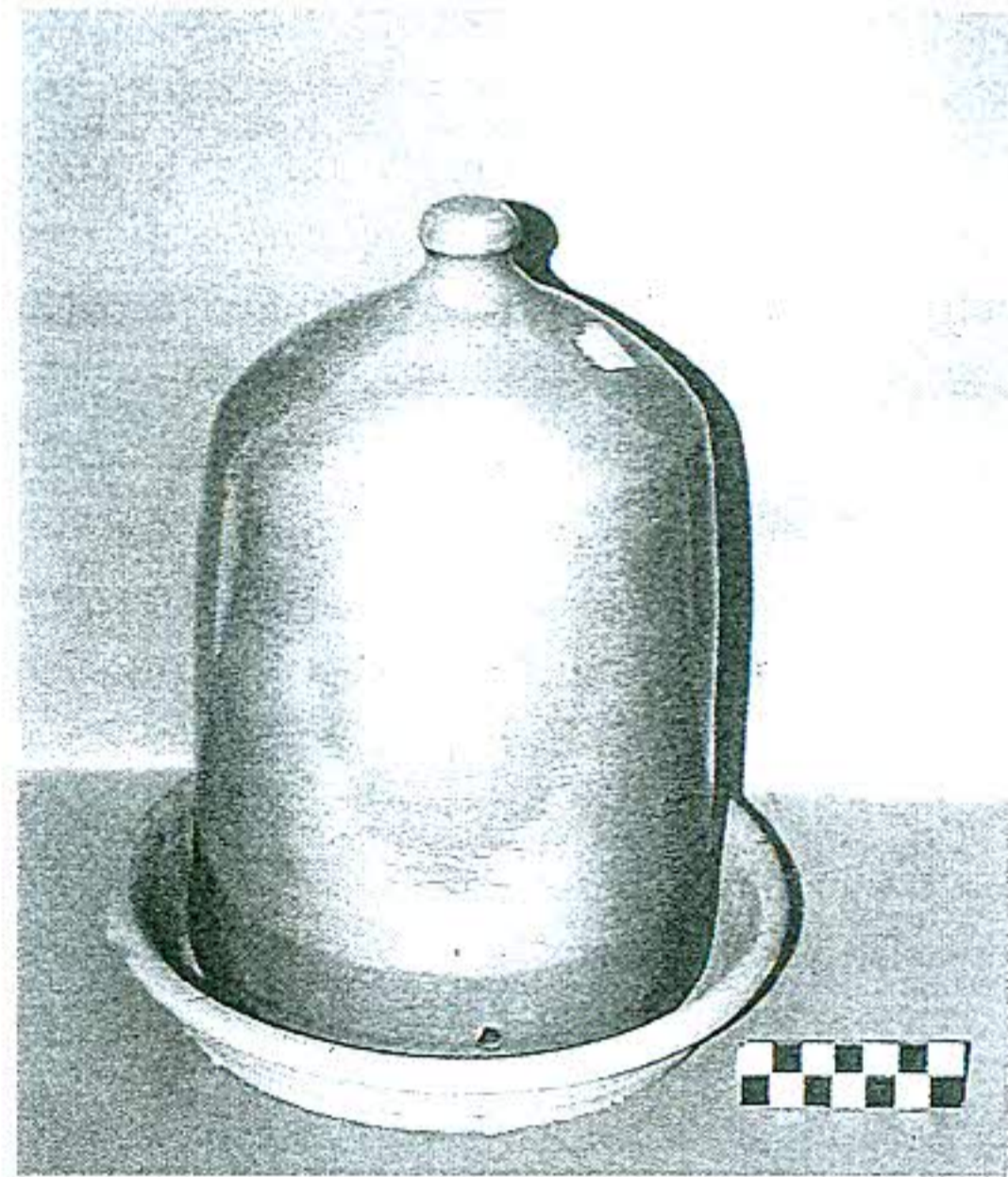
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΩ. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ

Έρευνήτης Κέντρου Έρευνας της Έλληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μικρή συμβολή στην έθνογραφία και την ιστορία της παραδοσιακής βιοτεχνίας και συγκεκριμένα της ύλοτομίας, καθώς και των μεταφορών και συγκοινωνιών της προβιομηχανικής περιόδου στη νεότερη Ελλάδα. Οι παραδοσιακές μεταφορές, ή συγκοινωνία και η επικοινωνία γινόταν, όπως είναι γνωστό, στον τόπο μας μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ή και λίγο αργότερα, εκτός από τους χερσαίους ήμιονικούς και άμαξιτους δρόμους, και με τη βοήθεια του νερού, με τη χρησιμοποίηση των ποταμών και των λιμνών (ιδιαίτερα των μεγάλων, όπως της Καστοριάς¹ και της Πρέσπας) και φυσικά των θαλασσών, κατά κύριο λόγο, με τα ιστιοφόρα και τα άλλα πλεούμενα. Ιδιαίτερα οι χερσαίες και ποτάμιες μεταφορές και συγκοινωνίες του ελληνικού χώρου κατά την προβιομηχανική περίοδο αποτελούν ένα τομέα του λαϊκού και γενικότερα του νεοελληνικού πολιτισμού που έχει άγνοηθεί σχεδόν έντελως μέχρι σήμερα από την έρευνα στην Ελλάδα, αντίθετα με όσα συμβαίνουν σε άλλες χώρες.² Και αυτό γίνεται παρά το γεγονός ότι είναι ευρύτερα γνωστός ο σημαντικός ρόλος που έπαιζε ο τομέας αυτός μέχρι πρόσφατα στην επιβίωση και διαβίωση των Ελλήνων, στην κοινωνική και οικονομική τους ζωή και γενικότερα στον πολιτισμό και την πρόοδο του λαού μας.

Έκτός από τα καΐκια και τα κάθε μορφής ιστιοφόρα και γενικά τα πλεούμενα της θάλασσας, εκτός επίσης από τα αντίστοιχα λεγόμενα «καράβια», «πλάβες», «τσερνίκια» κλπ. ποικίλων μορφών και όνομασιών πλεούμενα των λιμνών και των ποταμών και τις σχεδίες, τα «καρέλ-

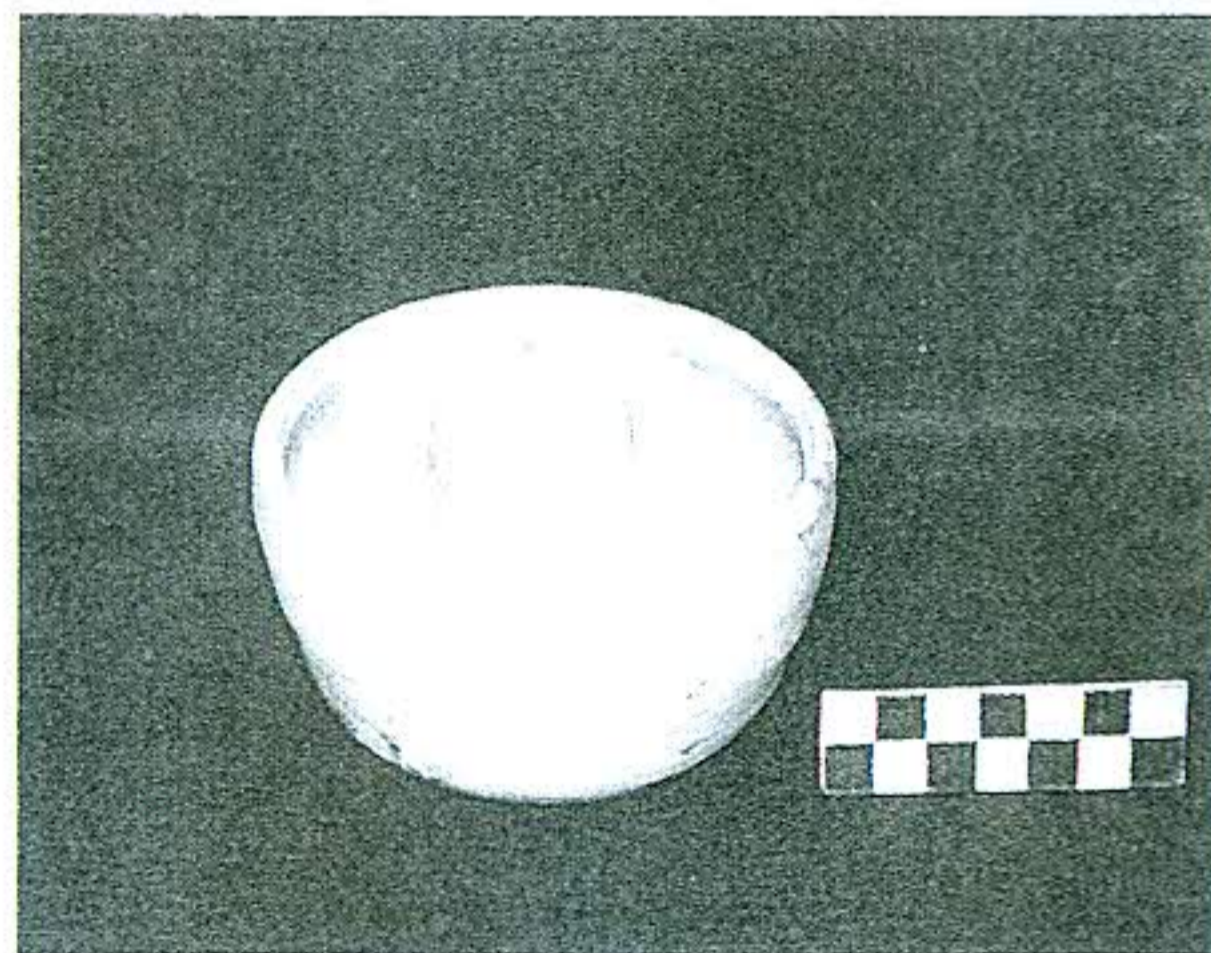

18. Ποτίστρα. Κέρκυρα. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

19. Βρυσάκι. Κρήτη. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

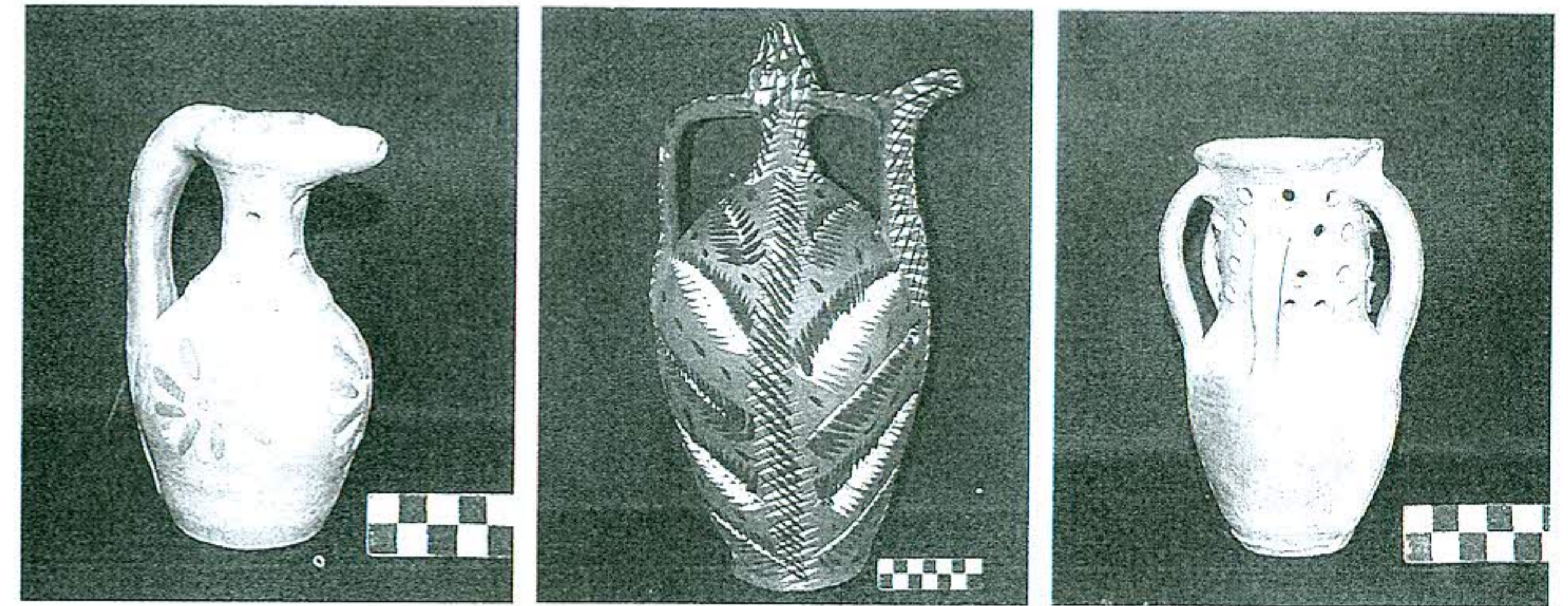
20. «Δίκαια κούπα» ή «κούπα δικαιοσύνης». Θραψανό Κρήτης. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

γίας για να πίνουν νερό τα οικόσιτα πουλιά, τις «ποτίστρες»⁵⁷ (εικ. 18). Πολλές φορές πρόκειται για δυο αγγεία: ένα κλειστό κυλινδρικό μέλος με οπή και ένα πιάτο πάνω στο οποίο αυτό τοποθετείται. Σε άλλες περιπτώσεις κατασκευάζονταν αγγεία ίδιας χρήσης στα οποία το πιάτο είναι ενσωματωμένο στο κυλινδρικό μέρος.

Σε ορισμένες περιοχές απαντώνται πήλινα βρυσάκια⁵⁸ (εικ. 19), αγγεία συνήθως απίσχημα με επίπεδη βάση, ευρύ στόμιο και ειδική οπή, στην οποία προσαρμοζόταν η μπρούτζινη εκροή. Στην Κρήτη, για την ίδια χρήση, είχαν και φλασκιά με ειδική προχοή.

Ειδικά ογκομετρικά δοχεία νερού, όπως το «μουζούρι» αναφέρονται επίσης στην Κρήτη.⁵⁹

Κατά τη διαδικασία παρασκευής ρακής απαραίτητο εξάρτημα του καζανιού απόσταξης αποτελούσε και ένα ευμέγεθες αγγείο γεμάτο κρύο νερό, το οποίο στα πλαϊνά του τοιχώματα

21. «Μαριόλικο». Κρήτη Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ. 22. «Αγγείο δικαιοσύνης». Λέσβος. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ. 23. «Χουρχούρα». Μεσσηνιακός κόλπος. Συλλογή Κ.Μ.Ν.Κ.

έπρεπε να φέρει δύο οπές, για να περνά ο σωλήνας του ρακοκάζανου. Το αγγείο αυτό συχνά ήταν ένα πιθάρι ή η «ρούμπα», αγγείο ειδικά κατασκευασμένο για τη χρήση αυτή, ενώ άλλοτε, όπως στην περίπτωση της Χίου, κατασκευαζόταν ένα αγγείο, λουτροειδούς σχήματος, το επωνομαζόμενο στην περιοχή αυτή «ταγάρι».⁶⁰

Στην τελευταία ομάδα αγγείων ειδικής χρήσης εντάσσονται τα υδροπαίχνιδα. Τα πιο απλά στην κατηγορία αυτή είναι οι «νεροσφυρίχτρες»,⁶¹ πολύ μικρά σταμνάκια δηλαδή, με ειδική προχοή, που έφερε οπή. Συνήθως στα αγγεία αυτά έβαζαν νερό κι ένα στραγάλι, για να επιτυγχάνεται καλύτερο ηχητικό αποτέλεσμα.

Χαρακτηριστικό αγγείο στην ομάδα αυτή αποτελεί η «δίκαια κούπα», η οποία χρησιμοποιείτο και με κρασί⁶² (εικ. 20). Διαδεδομένη σε πολλά μέρη του ελλαδικού χώρου και κυρίως στα νησιά του βορείου Αιγαίου, η λειτουργία του αγγείου αυτού στηρίζεται στην αρχή του σιφωνισμού, που σημαίνει ότι, όταν το νερό ξεπεράσει κάποια συγκεκριμένη στάθμη, αδειάζει όλο το περιεχόμενο του αγγείου.⁶³

Άλλος τύπος υδροπαίχνιδου είναι το «μασκαρομπάρδακι» (εικ. 21), που στα τούρκικα σημαίνει «σταμνί γελοιοποίησης».⁶⁴ Στην Κρήτη το καλούν «μαριόλικο».⁶⁵ Το αγγείο έχει σωληνωτή λαβή ημικυκλικού σχήματος, που ενώνει το λαιμό με την κοιλιά. Σε διαμετρικά αντίθετη θέση φέρει σωληνωτό στόμιο εκροής, που εξέχει οριζόντια. Στη βάση του λαιμού και στο ανώτατο μέρος της κοιλιάς υπάρχει περιμετρικά διπλή σειρά οπών και εσωτερικά, στη βάση του λαιμού, ιθμός. Η πόση γίνεται από το σωληνωτό στόμιο με αναρρόφηση, αλλά πρέπει να φραχθούν πρώτα οι οπές της λαβής και της βάσης του στομίου εκροής.

Το «αγγείο της δικαιοσύνης» (εικ. 22), που απαντάται στη Λέσβο,⁶⁶ ή «βρίκ'», όπως ονομάζεται στη Σάμο,⁶⁷ είναι στάμνα, κλειστή στο πάνω μέρος, με πλαϊνό στόμιο εκροής και οπή στη βάση. Η λειτουργία του στηρίζεται επίσης στην αρχή του σιφωνισμού. Μία παραλλαγή του αγγείου αυτού είναι η «χουρχούρα» (εικ. 23), που κατασκευαζόταν μόνο σε εργαστήρια του Μεσσηνιακού κόλπου.

Μεμονωμένες περιπτώσεις διακοσμητικών αγγείων, όπως τα συντριβάνια του Μηνά Αβραμίδα, δεν παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη, καθώς δεν αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της αγγειοπλαστικής των δύο τελευταίων αιώνων στην Ελλάδα.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια συγκέντρωσης και κατηγοριοποίησης των αγγείων, που προορίζονταν για τη φύλαξη και τη χρήση του νερού, κατά τους νεότε-